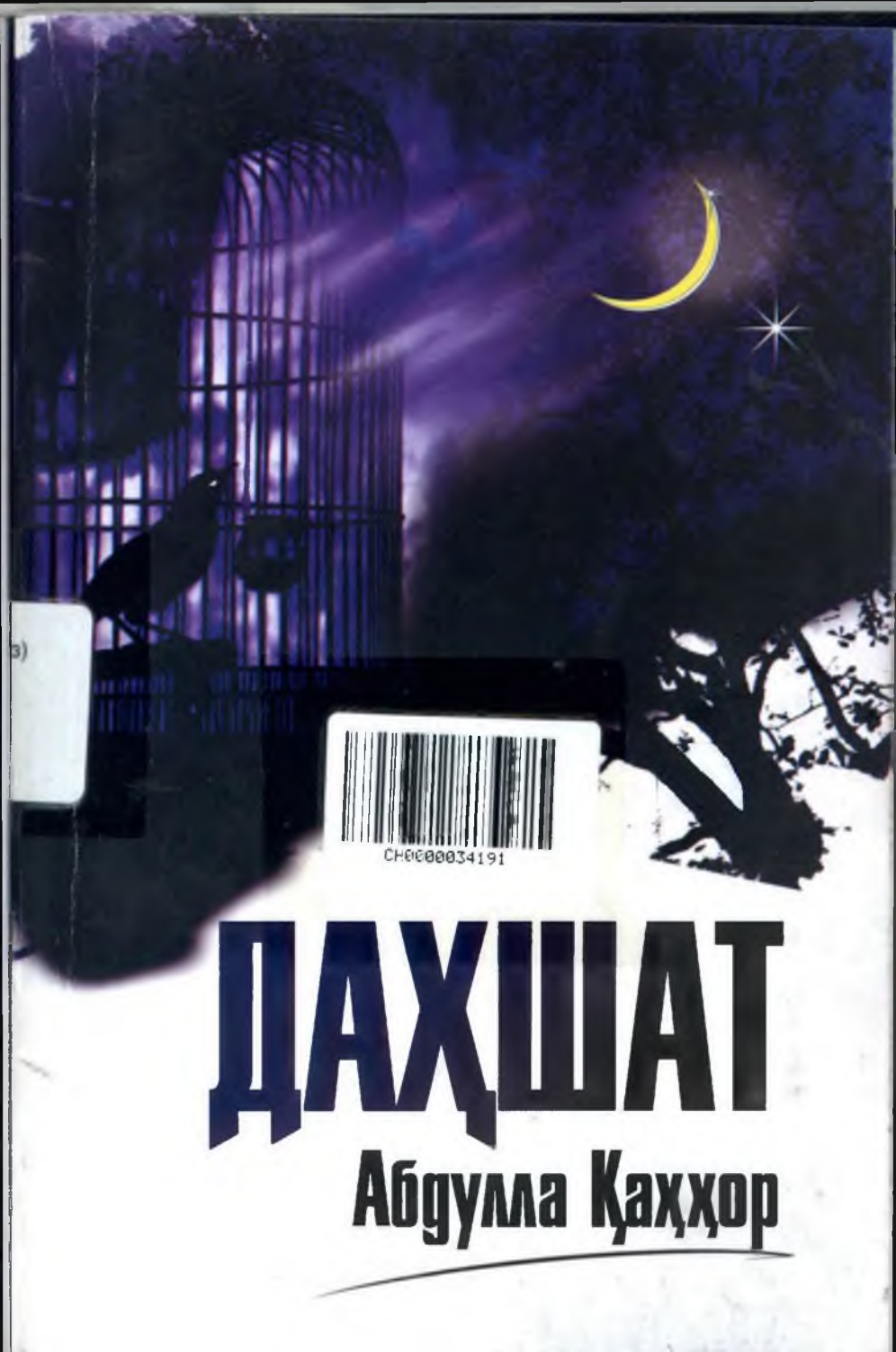

CH000034191

ДАҲШАТ

Абдулла Қаҳҳор

ДАҲШАТ

Абдулла Қаҳҳор

Nizomiy nomli
T D R U
kutubxonasi

927393

ТОШКЕНТ
«АДАБИЁТ УЧҚУНЛАРИ»
2018

УЎК: 179.10.6

КБК: 84.10(Зўзб)

Қ – 30

Қаҳҳор, Абдулла

Даҳшат: хикоялар. Абдулла Қаҳҳор. – Тошкент:
Адабиёт учқунлари. 2018. – 112 бет.

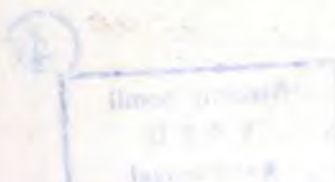
ISBN 978-9943-5255-1-1

ТАШХАД

даҳшат

УЎК: 179.10.6

КБК: 84.10(Зўзб)

ISBN 978-9943-5255-1-1

© Абдулла Қаҳҳор, «Даҳшат». «Адабиёт учқунла-
ри», 2018 йил.

АНОР

Уйлар тула нон,
оч-наҳорим болам,
Ариқлар тула сув,
ташнайи зорим болам.

Ўтмишдан

Туробжон эшикдан ҳовликиб кирар экан, қалами яктагининг енги зулфинга илиниб тирсаккача йиртилди. Унинг шашти қайтди. Жўхори туяётган хотини унинг қўлидаги тугунчани кўриб, келисопни келининг устига қўя чопди. Кели лапанглаб ағанади, чала туйилган жўхори ерга тўкилди.

Туробжон тугунчани орқасига бекитиб, тегишди:

- Акажон, дегин!
- Акажон! Жо-он ака!..
- Нима берасан?
- Умримнинг ярмини бераман!..

Туробжон тугунчани берди. Хотини шу ернинг ўзида, эшик олдида ўтириб тугунчани очди-да, бирдан бўшашиб кетди ва секин бошини кўтариб эрига каради. Ўз қилмишига гердайиб турган Туробжон унинг кўзини жикқа ёш кўриб:

– Нима эканини билдингми? – деди. – Асала-рининг уяси! Турган-битгани асал! Мана, мана, сиқсанг асал оқади. Буниси оқ мум, ҳаром эмас – шимса ҳам бўлади, чайнаса ҳам бўлади.

Хотин енгини тишлаб бир нуқтага қараганича қолди.

– Ё, қудратингдан, ишонмайди-я! – деди Туробжон келтирган матосини титкилаб. – Мана, чайнаб кўр! Кўргин, бўлмаса иннайкейин дегин...

Туробжон қизарди. У бир замон бетоб ўртоғини йўқлаб элтган тарвузини, бемаза чиккан бўлса керак, сигирнинг охурида кўриб шундай хижолат бўлган эди.

Ҳовли юзида айланиб юрган оқсоқ мушук тўкилган жўхорини искаб кўрди, маъқул бўлмади шекилли, Туробжонга қараб шикоятмуз «мю» деди.

– Тур, жўхорингга қара! Уни кўр, мушук тегди.

Хотин тураётиб баралла йиғлаб юборди.

– Бу ер юткур қандай бало экан!.. Одамлардай гулутага, тузга, кесакка бошқоронғи бўлсам-чи!

Туробжон дўпписини бошидан олди ва қоқмоқчи бўлганида кўзи йиртиқ енгига тушди, юраги ачиди: энди уч-тўрт сув ювилган янгигина яқтак эди!

– Ахир, бошқоронғи бўл, эвида бўл-да! – деди дўпписини қоқмасдан бошига кийиб. – Анор, анор... Бир қадоқ анор фалон пул бўлса! Сахаримардондан сув ташиб, ўтин ёриб, ўт ёқиб бир ойда оладиганим ўн саккиз танга пул. Акам бўлмаса, укам бўлмаса...

Эр-хотин тек қолишди. Хотин жўхорини туйиб бўлди, уни келидан тоғорачага солаётиб тўнғиллади:

– Ҳавасга анор ейди дейсиз, шекилли...

– Биламан... Ахир, нима қилай? Хўжайинимни ўлдириб пулини олайми, ўзимни ҳиндига гаров қўяйми? Ғалатимисан ўзинг?

Хотин овқатга уннади, эрининг «бошқоронғи бўл, эвида бўл-да», дегани унга жуда алам қилди, хўрлиги келди, ўпкаси тўлди.

Овқат пишди. Қозоннинг занги чиқиб қорайган гўжага қатиқ ҳам ранг киргизолмади. Туробжон икки коса ичди, хотини эса хануз бир косани яримлатолмас эди. Унинг имиллашини кўриб Туробжоннинг кўзига негадир оқсоқ мушук кўринди. Мушук йиртилган енгини эсига туширди, авзойи бузилди. Унинг авзойидан «эсиз жўхори, қатиқ, ўтин» деган маънони англаб хотин, кўнгли тортмаслигига қарамасдан, косани бўшатди, аммо дарҳол том орқасига ўтиб кўзлари қизарган, чакка томирлари чиққан ҳолда қайтди.

– Ҳали туғилмаган болани ер юткур дединг-а,
– деди Туробжон борган сайин тутақиб.

Хотин индамай дастурхонни йиғиштириб олди, қозонга сув қуяётиб, эшитилар-эшитилмас деди:

– Ўша асалнинг пулига анор ҳам берар эди.

– Берар эди! – деди Туробжон заҳарханда қилиб. – Анор олмай асал олдим!

– Албатта берар эди! Албатта анор олмай, асал олгансиз!

Мана шундай вақтларда тил қотиб оғизда айлачмай қолади, мабодо айланса, муштнинг хизматини қилади.

– Ажаб қилдим, – деди Туробжон титраб, – жигарларинг эзилиб кетсин!

Бу сўз унга қандай таъсир қилганини фақат бошқоронғи хотингина билади. Туробжон бу гап-

ни айтди-ю, хотинининг аҳволини кўриб аччиғидан тушди, агар иззат-нафс қўйса ҳозир бориб унинг бошини силар ва: «Қўй, хафа бўлма, жаҳл устида айтдим», дер эди.

— Кишининг юрагини қон қилиб юборасан, — деди анчадан кейин. — Наинки мен асал олсам! Асал отликқа йўқ, ҳали биз пиёда-ку! Хўжайинга бир ошнаси совға қилиб келган экан, билдирмасдан... ўзидан сўраб озроғини олдим... Ўзи берди. Тансиқ нарсаси, хурсанд бўлармикансан дебман. Ё тансиқ эмасми? Умрингда неча марта асал егансан? Ўзим умримда бир марта еганман: Шокирхўжа қандолатчи асал қиём қилдираётганда қозонига аммамнинг жўжаси тушиб кетганди, шу жўжани ялаганман...

Туробжоннинг бу сўзлари хотинининг кулоғига нотайин бир ғулдираш бўлиб кирар эди. Унинг Туробжон билан уй қилганига уч йил бўлиб келаётир, назарида, бу одам шу уч йилдан бери ғулдираб келган, ҳозиргиси шунинг давомидай эди. Иттифоқо, бу кун, нима бўлди-ю, уч сўзни равшанроқ айтди: «Жигарларинг эзилиб кетсин», деди. Оламда унинг суянгани эри, бирдан-бир орзуси — анор эди, бирданига ҳар иккиси ҳам йўққа чиқди.

Хотин уйга кириб кетди. Анчадан кейин дарчадан хира шуъла тушди. Туробжон ҳам кирди. Хотин дарча ёнида, бир тиззасига бошини қўйган, қорамтир-кулранг осмонга қараб ўтирар эди. Туробжон тикка туриб қолди. Токчадаги бешинчи чироқ пихиллаб ёнар, унинг атрофида катта бир парвона айланар эди. Туробжон ҳам дарча ёнига ўтирди. Шифтнинг қаеридир «қирс» этди, қаердадир калтакесак чирқиллади,

Туробжоннинг қулоғи жинғиллади. У ҳам осмонга — хира юлдузларга қаради. Масжиддаги кекса бақатерак орқасидан кўтарилган қизғиш ўт кўкка оловли из қолдириб жуда юқорилади ва гўё осмонга урилгандай чилпарчин бўлиб, «пўп» этди.

— Мушак, — деди Туробжон, — Муллажон қозининг боғида. Муллажон қози бешик тўйи қилган.

Хотин индамади.

— Шаҳардан туралар ҳам чиққан, — деди Туробжон яна.

Хотин яна индамади. У Муллажон қозининг боғини кўрган эмас, аммо таърифини эшитган. Бу боғни кўз олдига келтириб кўрди: боғ эмас, анорзор... Анор дарахтларида анор шиғил, чойнакдай-чойнакдай бўлиб осилиб ётипти.

— Битта мушак уч мири, — деди Туробжон, — юзта мушак отилса... биттангадан юз танга. Бир миридан кам — етмиш беш танга бўлади.

Эр-хотин узоқ жим қолишди. Туробжон оғзини катта очиб ҳам эснади, ҳам уф тортди.

— Ма, буни тик, — деди у яктагини ечиб, — ма!

Хотин яктакни олиб ёнига қўйди, афтидан, ҳозир тикмоқчи эмас эди.

— Бўл, — деди Туробжон, бирпасдан кейин, — ол... Сенга айтяпман!..

— Ҳа, мунча!.. Туртмасдан гапира беринг... Тикиб қўярман, мунча қистов...

Туробжоннинг тепа сочи тикка бўлди.

— Хай, сенинг димоғ-фироғинг кимга! Хўш, нима дейсан?

— Мен сизга бир нарса деяпманми? Тикиб қўярман.

– Хар нарсага рўзгор аччик бўла берса... кийинроқ бўлар, – деди Туробжон яктагини кияётиб, – камбағалчилик...

– Камбағалчилик ўлсин!

Хотин бу гапни шикоят тарзида айтди, аммо Туробжон буни таъна деб тушунди.

– Нима, мен сени олганимда камбағаллигимни яширганмидим? Эркабойга ўхшаб чимилдикқа бировнинг туни, кавуш-махсисини кийиб кирганмидим? Бундай армонинг бўлса хали ҳам серпулроқ одамга тег.

– Иккита анор учун хотинингизни серпул одамга оширгани уялинг!

Бу гап Туробжоннинг ҳамиятига тегди. «Жигарларинг эзилиб кетсин» дегани хотинига қанча алам қилган бўлса, бу гап Туробжонга шунча алам қилди.

– Э, хой, анор олиб бермадимми? – деди Туробжон майин товуш билан, аммо бу майин товушдан кўрккулик эди, – сира анор олиб келмадимми?

– Йўқ! – деди хотини бирдан бошини буриб.

Туробжоннинг боши ғовлаб, кўзи тинди.

– Ўтган бозор куни еган анорингни ўйнашинг олиб келганмиди?!

– Ўйнашим олиб келган эди!

Туробжон билолмай қолди: хотинининг елкасига тепиб, сўнгра ўрнидан турдими, ё туриб кейин тепдими; ўзини обрезнинг олдида кўрди. Хотин, ранги оппоқ, кўзларини катта-катта очиб унга ваҳимали назар билан қарар ва бошини чайқаб пичирлар эди:

– Қўйинг... Қўйинг...

Туробжон уйдан чиқиб кетди. Бирпасдан кейин кўча эшиги очилиб-ёпилди.

Хотин узоқ йиғлади, эрига қаттиқ гапирганига пушаймон бўлди, ўзини қарғади, ўлим тилади; йиғидан толиб ташқарига чиқди. Қоронғи, узоқ-яқинда итлар хураар эди.

Кўча эшигини очиб у ёқ-бу ёққа қаради — жимжит. Гузар томонда фақат битта чироқ милтиллар эди. Самоварлар ётган. Қайтиб уйга кирди.

Том орқасида хўроз қанот қоқиб қичқирди. Кўча эшиги очилди. Хотин то бурилиб қарагунча Туробжон катта бир тугунни орқалаб кириб келди. У тугунни уйнинг ўртасига ташлади. Бир чойшаб анор ҳар томонга юмалаб кетди, бир нечаси обрезага тушди. Туробжон хотинига қаради. Унинг рангини кўриб хотин кўрқиб кетди — бу қадар оқарган! Туробжон ўтириб пешонасини ушлади. Хотини югуриб олдига келди ва елкасига қўлини қўйди.

— Қаёққа бордингиз? — деди энтиқиб. — Нима қилдингиз?

Туробжон жавоб бермади. Унинг вужуди титрар эди.

1936

ДАХШАТ

Хотин-қизларнинг бурун замонда кўрган кунини билмайсизлар, қизларим, айтган билан ишонмайсизлар!..

Тўрахон ойи

Яқин икки ҳафтадан бери кўз очирмаётган кузак шамоли яйдоқ дарахтлар шохида чийиллайди, ғувиллайди; томларда вишиллайди, ёпик эшик ва дарчаларга бош уриб уф тортади. Бундай кечаларда одамзот қўймижоз ғуж бўлиб ва ниманидир кутиб жимгина ўтиришни хоҳлаб қолади.

Олимбек додхоҳнинг саккиз хотини катта кундош Нодирмохбегимнинг уйига йиғилиб, сандал атрофида ўтиришар эди. Додхоҳ ҳар кеча таровех намозидан кейин ҳалқага қолар эди, бу кеча эрта қайтди. Ҳамма тўзиди: хотинлардан бири унинг салласини олди, бири чакмонига қўл узатди, бири маҳсисини тортгани чоғланди... Кундошларнинг энг кичиги — бу даргоҳга тушганига беш ойгина бўлган келинчак — ганжиравонлик Унсиной чилим солиб тутди. Додхоҳ чилимни бир марта, лекин жуда қаттиқ тортди-ю, ясов тортиб турган хотинларига эътибор қилмай, тўрга ўтди ва дарчани жиндаккина қия қилиб, бир кўзи билан ташқарига қаради. Шамол гоҳ оч бўридай увиллар, гоҳ ўлим чангалига тушган мушукдай пихиллар, вағиллар, атрофда ҳеч нарса кўринмас эди. Додхоҳ дарчани зичлаб ёпиб, жойига ўтириб тасбех ўгиришга киришди. Унинг бармоқлари тасбех доналарини тез-тез ўтказаётган бўлса ҳам, қулоғи ғувиллаётган шамолда,

хаёли гўристонда эди: «Ҳозир гўристон қанақа ваҳимали бўлса экан...» Ўзбек гўристони ўзи хунук, бунинг устига, гўристон ҳақида айтилмаган хунук гап, тўқилмаган ваҳимали миш-миш қолган эмас. Ҳақиқатан, бундай кечаларда гўристон эсига тушган ҳар қандай одам, айникса, додхоҳ сингари пайғамбар ёшидан ошиб, кафанлигини сандикқа солиб қўйган киши ўлишдан ҳам кўра гўристонда ётишини ўйлаганида тилигача совуқ тер чиқаради.

Додхоҳ бошидан гўристон хаёлини чиқариб ташлаш учун тасбехини қўйиб ундан-бундан гапирган бўлди, лекин ҳеч ким бу гапларга гап уламади.

Шамол бир хуруж қилганида ниманидир келтириб дарчага урди. У нарса дарчани тирмалаганича сидирилиб пастга тушиб кетди. Ҳамма ўтирган ерида гўё бир қарич чўккандай бўлди ва тин олмай бир-бирига қаради. Додхоҳ хотинларига, улардан ҳам кўра ўзига таскин бериш учун ўрнидан туриб дарчанинг бир томонини очди. Дарчадан кирган шамол осма чироқни липиллатди, тебратди. Додхоҳ пастга қаради ва суюниб кетгандай:

— Бўйра, бўйра экан! — деди ва дарчани яна зич ёпиб жойига ўтирди.

Бўйра одатда тобутга солинадиган бўлганидан, додхоҳнинг кўз олдига одамларнинг елкасида лапанглаб кетаётган тобутни келтирди. Тобут эса яна гўристонни эслатди, гўристон ҳақида болалигидан қулоғида қолиб келган ваҳимали гапларни, ҳодисаларни жонлантириб юборди. Додхоҳ бу хаёлларни енгиш учун гўристон ваҳималаридан ўзи сўз очди ва икки оғиз гапининг бирида ўзи-

нинг довюраклигини хотинларига, улардан ҳам кўра ўзига писанда қила кетди.

Гапдан гап чикиб, Нодирмоҳбегим бир воқеани айтиб берди.

– Бола эдим. Раҳматли дадам гап ер эдилар. Бир меҳмонхона йигит... Мана шунақа шамол кечаси экан. «Ҳозир ким гўристонга бориб, Асқарпонсотнинг гўрига пичоқ санчиб келади?» деган гап бўлипти. Шунда бир киши пичоғини қинидан суғуриб: «Мен санчиб келаман», – депти, битта қўйдан гаров боғлашиб йўлга тушипти. Журалари ҳали кутишар эмиш – йўқ, ҳали кутишар эмиш – йўқ; тонг отипти, уйида ҳам йўқ эмиш; гўристонга бориб қарашса, Асқарпонсотнинг гўри олдида ўлиб ётган эмиш! Бечора гўрга пичоқ санчганида этагини қўшиб санчган экан, қайтай деса этагидан биров тортгандай бўлган-да...

Ҳамманинг эти живиллашиб кетди. Узоқ жимликдан кейин Унсин ёнида ўтирган кундошига шивирлаб:

– Ўлсин, нокас одам экан, битта қўйни деб... Кошки арзийдиган нарса бўлса!.. – деди.

Бу гапни додхоҳ эшитиб қолди. Унинг нафсонияти қўзғади. Додхоҳдай одам гўристон деганда тиззаси қалтираса, биров «оламга подшо қиламан» деган тақдирда ҳам бормаса, боролмаса-ю, бу қиз муштдай боши билан, «арзийдиган нарса бўлса мен бораман» деса!

Додхоҳ гаши келиб, Унсинни масхара қилди:

– Оббо, тегирмончининг қизи!.. Битта қўйни назарлари илмайди! Нечта қўй бўлса арзир эди? Сен ўзинг унта қўй берсам, пичоқ санчиб келсанми? Юзта қўй, давлатимнинг ярмини берсам борасанми?

Унсиной бозвантидаги тангаларни ўйнаб:

– Менга давлат керак эмас, давлат керак бўлса борар эдим, – деди.

Бу гап додхоҳга тегиб кетди.

– Нима керак?

Унсин индамади. Додхоҳнинг саволи жавобсиз қолиши мумкин эмас эди. Шунинг учун биттаси гуноҳ қилса, ҳаммаси барабар калтак ейдиган кундошлар Унсинни турткилашди:

– Жавоб берсанг-чи!

– Тилдан қолдингми?!

Ёнида ўтирган кундоши тирсаги билан бикинига икки-уч туртгандан кейин, Унсин бошини кўтариб, бало-қазодай тикилиб турган додхоҳга бир кўз ташлади-ю, яна бошини эгиб, лекин дадил жавоб берди:

– Жавоб берсангиз... Ганжиравонга кетсам... Битта гўрга битта пичоқ эмас, ўнта гўрга ўнта пичоқ санчиб келаман... – деди.

Унинг мақсадини кундошлар дарров фаҳмлашди. Лекин додхоҳ бундай гапни сира кутмагани учун янглиш тушунди.

– Тагин нима қиласан Ганжиравонда, бориб келганингга икки ой ҳам бўлгани йўқ-ку!

Нодирмоҳбегим сандал ичидан оёғини узатиб Унсиннинг болдирини чимчилади, кўзи билан «хайрият, тушунмади, бас, гапирма», деб ишора қилди. Бироқ Унсин жонидан кечган кишининг шижоати билан додхоҳга тик қаради.

– Йўқ, мен буткул кетсам дейман, жавобимни берсангиз, демоқчиман.

Гапни айтган Унсин-у, бошқалар ўтирган жойида ерга қапишиб кетди. Бироқ додхоҳ, ҳамманинг кутганига қарши, қўлига қамчи олиб

Унсинни «қаеринг кичиди»га солмади, аксинча, захарханда билан бўлса ҳам, мулойим гапирди:

– Шунаками?.. Хўп, майли, айтганинг бўла қолсин, – деди ва бироз ўйлаб туриб фикрини яширолмай илова қилди: – Лекин гўристонга пичоқ эмас, қумғон олиб борасан. Онҳазратим сағанаси олдида қумғон қайнатиб, битта чой дамлаб келасан, майлими?

– Майли, майли! – деди Унсин кўзлари жавдираб, – лекин лафзингиздан қайтмасангиз...

Додхоҳнинг дами ичига тушиб кетди. Бир гадойваччанинг бу даргоҳдан кетишга ошиқиши унга ҳақорат бўлиб тушди. Энди Унсинни тилаб олиш учун бирон сўз айтишга ҳеч ким, ҳатто гўристондан унинг ўлиги келишига кўзи етиб, ичида фарёд чекаётган Нодирмоҳбегим ҳам журъат қилолмай қолди.

Додхоҳнинг оппоқ, узун соқоли, товуши титради.

– Хўп, лафзимдан қайтмайман, мана хотиржам бўла қол: мен ҳозир сени бир талок қўйдим, қайтиб келганингдан кейин уч талоксан! Бор, қумғонни кўтар!..

Унсин додхоҳдан дарров юзини беркитганича чикиб кетди. Нодирмоҳбегим, қўлидан бошқа иш келмагандан кейин, ҳеч бўлмаса Унсиннинг юрагига қувват бўладиган бир-икки оғиз сўз айтиш мақсадида кетидан чиқмокчи бўлган эди, додхоҳ хўмрайиб жойига ўтқазиб қўйди. Кундошлар битта-битта оёқ учида юриб чикиб кетишди.

Унсин уйига кирди, паранжи-чимматини ёпинди, қумғонга сув тўлдириб, чойнакка чой солди-ю, жўнади. Кўр ойдин. Осмоннинг чеккаси сариқ – кир увадага ўхшайди. Бу кир шуъла

қўйнида паст-баланд уйлар, шамолда эгилаётган, тебранаётган дарахтлар қоп-қора қўринади. Пишқираётган шамол ҳар хуруж қилганида Унсинни тентиратар, талай жойга суриб ташлар эди. Унсин паранжи-чимматини юмалоқлаб қўлига олганидан кейин йўл юриш осонроқ бўлди.

Гўристон тўғрисида додхоҳ нималар эшитган бўлса, Унсин ҳам шуни эшитган, шамол кечаси гўристон додхоҳ хаёлида қандоқ даҳшатли бўлса, унинг хаёлида ҳам шундай даҳшатли, лекин шундоқ бўлса ҳам, тириклар гўристонни бўлган бу даргоҳнинг даҳшати олдида ўликлар гўристонининг даҳшати унга даҳшат кўринмас, бундан ташқари, эртагаёқ Ганжиравонга жўнаш, ота-онасини, дугоналарини кўриш умиди унинг бошига бошқа ҳеч қандай фикр-хаёлни йўлатмас эди.

Унсин худди дадасидан катта ҳайитлик олиб бозорбошига кетаётган ёш боладай чопқиллаб, қаршисидан эсаётган шамолга сўз бермай, баъзан ирғишлаб борар эди; бироқ гўристон кўчасига бурилиб, салобат билан тебранаётган қоп-қора кекса чинор остида оқаришиб турган сағаналарни, белгисиз зулматни кўрганида юраги увишди-ю, зовур кўпригидан ўтиб, икки қадам қўйганича тўхтаб қолди. Даҳшат унинг юрагига рахна солди: Ганжиравон, ота-онаси, дугоналари хаёлидан кўтарилиб, кўз олдига оппоқ кафанга ўралиб сағана ва гўрлар атрофида елиб юрган арвохлар келди. Унинг эти живирлашиб, сочи бошидаги рўмолини бир қарич кўтаргандай бўлди. Унсин беихтиёр бир қадам орқага чекинди, лекин шу ондаёқ худди ўликдан кўрқмаслигини бировга писанда қилаётгандай, бақириб: «Ўликнинг жони йўк! Ўликнинг жони йўк!» — деб олға интил-

ди, шу югурганича чинор остидаги Онҳазратим сағанаси олдида тўхтади; чойнак билан қумғонни оёғи остига қўйди, паранжи-чимматни бир чеккага ташлади, ичида: «Қўпи кетиб ози қолди», деб суюнди. Бироқ унинг суюнгани беҳуда эди: ҳамма нарсани олипти-ю, энг зарури — ўтин эсидан чиқипти! Ҳар сағанадан бир қўл, ҳар гўрдан бир товуш чиқишини кутиб ўтин кидириш ваҳимаси унинг юрагига яна рахна сола бошлади. Унсин ўзига ўзи баланд товуш билан яна: «Ўликнинг жони йўқ!» — деб, ҳозир дилига битта одамчалик қувват бўлаётган бу гапни оғзидан қўймай, сағана ва гўрларни оралаб ўтин қидирди; пайпасланиб, қўлига илинган нарсани этагига солди, камиш синдирди, янтоқ, гиёҳ юлди, қўллари қонаб кетганини ҳам пайқамай, топган-тутганини келтириб ўт ёқди. Ўт чирсиллаб-чирсиллаб бирпасда гуркиради, шамолда тўлғанаётган тутун аралаш аланганинг кизғиш шуъласидан қоронғилик липиллаб, узоқ-яқинда дўплайиб турган гўрлар, худди биров тупроқни кўтариб чиқаётгандай ҳаракатга келди.

Унсин яна ўтин қидирди, лекин ҳар сафар ўтин қалаганида аланганинг гуркираши, чирсиллаши мудраб ётган арвоҳларни уйғотиб юборишидан қўрққандек, унинг устига ўзини ташлағудай бўлар эди.

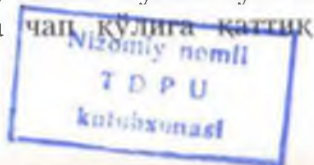
Нихоят, қумғон қайнади. Унсин наридан-бери чой дамлади, қуруқ янтоқ ва қамишларга ўт кетмасин учун ўтни тепкилаб ўчирди; ўнг қўлида чойнак ва чап қўлида қумғон, ўтнинг шуъласидан кўзи ҳануз қамашиб борар экан, бир жойда ер ўпирилиб, чап оёғи тақимиғача ботиб кетди ва оёғининг учи юмшоқ бир нарсага теккандай

бўлди. Унсин бояги гапни дуодай тез-тез қай-
тариб, қўрқувни ўзига йўлатмаётган бўлса ҳам,
кўнглига «ўликнинг қорнимикин» деган гаплар
келди-ю, юраги орзиқиб, оёғини дарров суғуриб
олди ва чуқурда қолган бир пой кавушини ол-
гани юрак қилолмай маҳсичан кетаверди. Унсин
бир неча қадам босганидан кейин паранжи-чим-
мати сағананинг олдида қолганини эслаб тўхта-
ди, лекин қайтиб боргани ботинолмади, ҳозир
қайтиш эмас, қайрилиб қарагани ҳам юраги дов
бермас, назарида ҳамма ўликлар сағаналардан,
гўрлардан бошини чиқариб, кетидан қараб тур-
гандай эди. Унсин нима қилишини билмай туриб
қолди. Шу аснода каттакон бир сағананинг ичи-
данми, нарёғиданми аллақанақа бир товуш эши-
тилди-ю, ҳаял ўтмай нимадир келиб Унсиннинг
елкасига миниб олди, афтидан, бўғмоқчи бўлиб
қўл узатди. Унсин кўкрагига ниҳоятда оғир бир
нарсa билан урилгандай кўнгли озиб тентираб
кетди-ю, йиқилмади, лекин оёқ узра туриб ҳуши-
дан кетди; орадан қанча вақт ўтганини билмади,
кўзини очиб қараса жонвор елкасидан тушипти,
эмаклаб бояги сағананинг орқасига ўтиб кетди.
Унсин қўрқувдан телба бир аҳволда бўлса ҳам
фаҳмлади: маймун! Додхоҳнинг маймуни! Май-
мунни додхоҳнинг ўзи олиб келмагандир, биров-
дан бериб юборган! Дунёда додхоҳдай бераҳм
одам яна бор эканми?!

Унсин елкасига маймун минган дақиқада нақа-
дар қўрққан бўлса, ҳозир шу қадар тинчиди, хо-
тиржам бўлди: демак, қандок бераҳм бўлса ҳам
шу атрофда одам бор!

Унсин гўристондан чиқиб, катта йўлга тушиб
олди, ярим йўлга борганида

927183

оғрик кирганини сизди. Оғрик қумғонни эслатди. Чап қўлида қумғон бор эди, қани? Унсин бир тўхтади-ю, чойнакни иккала қўли билан бағрига босиб, дармони етгунча жадаллади. Тушида югургандай унинг йўли қўпаймас, икки оёғи гавдасидан кейинда қолар, қўлидаги чойнак тобора оғирлашиб борар эди.

Унсин Нодирмоҳбегимнинг оғир эшигини зўрға очди, остонадан ўтиб, бир неча қадам босганидан кейин ҳолдан тойиб чўккалади ва не машаққат билан интилиб, жўмрагидан чой оқиб буғланаётган чойнакни сандалнинг бир чеккасига қўйди, умрлик орзуси ушалгандай, хордиғи чиқиб, ўзини ерга ташлади. Сандалда ўтириб пинакка кетган додхоҳ уйғониб тамшанди, бошини кўтариб Унсинни кўрди-ю, «жон бераётипти» деб ўйлади шекилли, кўзлари олайди, ундан кўзини олмай секин ўрнидан турди, худди ўлим хавфидан қочгандай, бир ирғиб сандалдан ошди-да, ўзини эшикка урди...

Унсин хушдан кетган экан, бир вақт кўзини очиб қараса, сандалнинг четида чалқанча ётибди, тепасида Нодирмоҳбегим йиғлаб ўтирипти. Унинг ўнг кўзи моматалоқ бўлиб шишиб кетган, оқ дока рўмолининг у ер-бу ерига қон теккан экан. Унсин Нодирмоҳбегимга кўзи тушган замони ундан додхоҳнинг лафзи лафзми эканини сўрамоқчи бўлган эди, унинг аҳволини кўриб, эшитилар-эшитилмас:

– Сизга нима бўлди? – деди.

Нодирмоҳбегим Унсиннинг ёш жонига раҳм қилишини, уни қайтаришни сўраб додхоҳга ёлворганида додхоҳ уни тутиб олиб хўп урган эди. Нодирмоҳбегим Унсиннинг саволига жавоб

бермади, товуш чиқармай яна ҳам қаттиқроқ йиғлаб, унинг бошини силади, юзини юзига қўйди; сўнг, ўша чоғи одам юбориб ғўристондан ол-дирган икки чимдим тупроқни ярим пиёла сувга чайиб Унсинга тутди.

– Ич, жигарим, кўрққансан... Ғўристонда кўрққанга ғўристоннинг тупроғи даво бўлади.

Унсин пиёладаги лойқа сувни дарров ичди ва хийла енгил тортгандай бўлди.

– Мендан қайтмаса Худодан қайтсин... Ота-онам боришимни харна эртароқ эшитса, харна эртароқ суюнса...

Нодирмоҳбегим яна калтакланишидан хайиқмай, Ганжиравонга бир хизматкорини юборди.

Бироқ Унсин пешингача етмади – узилди.

Шом қоронғисида унинг жасадини қизил кўрпага ўраб аравага солишди. Шамол ҳамон гувиллар, яйдоқ дарахтларнинг шохида чийиллар, гувиллар эди.

Дарвозадан бошида паранжи ва қўлида оқ тугунча Нодирмоҳбегим чиқди. У дарвозага юзини ўгириб чўнқайди, икки қўлини фотиҳага очиб, бир нималар деди. Додхоҳнинг ўзи билан бирга бу даргоҳни ернинг қаърига юборгандай иккала муштини уч марта ерга қадади; кейин «бу даргоҳни энди елкамнинг чуқури кўрсин» дегандай бир ҳаракат билан кескин бурилиб аравага чиқди, марҳуманинг бош томонига ўтирди.

Арава жўнади, шаҳар кўрғонидан чиққанда кундузи Нодирмоҳбегим юборган хизматкор Ганжиравондан қайтиб келмоқда эди.

1965

ЎҒРИ

Отнинг ўлими – итнинг байрами.

Мақол

Кампир тонг қоронғисида хамир қилгани туриб ҳўкизидан хабар олди. О!.. Ҳўкиз йўқ, оғил кўча томондан тешилган... Дехқоннинг уйи куйса куйсин, ҳўкизи йўқолмасин. Бир қоп сомон, ўн-ўн бешта хода, бир арава қамиш – уй, ҳўкиз топиш учун неча замонлар қозонни сувга ташлаб қўйиш керак бўлади.

Одамлар дод овозига ўрганиб қолган: бировни эри уради, бировнинг уйи хатга тушади... Аммо кампирнинг додига одам тез тўпланди. Қобил бобо яланг бош, яланг оёқ, ятакчан оғил эшиги ёнида туриб дағ-дағ титрайди, тиззалари букилиб-букилиб кетади; кўзлари жавдирайди, ҳаммага қарайди, аммо ҳеч кимни кўрмайди. Хотинлар ўғрини қарғайди, ит ҳуради, товуқлар қақағлайди. Кимдир шундай кичкина тешикдан ҳўкиз сиғишига ақл ишонмаслиги тўғрисида кишиларга гап маъқуллайди.

Қобил бобонинг қўшниси – бурунсиз эллик-боши кирди. У оғилга кириб тешикни, ҳўкиз боғланган устунни диққат билан кўздан кечирди; негадир устунни қимирлатиб ҳам кўрди, сўнг-ра Қобил бобони чақирди ва паст товуш билан деди:

– Ҳўкизинг ҳеч қаёққа кетмайди, топилади!

Унинг оғилга кириб қилган тафтиши Қобил бобога бир умид бағишлаган эди, бу сўзи ҳаддан зиёд севинтирди. Чол йиғлаб юборди.

– Худо хайр берсин... Ола ҳўкиз эди...

Одамлар, ўғри деворни қачон ва қандай асбоб билан тешгани, ҳўкизни қайси томонга олиб кетгани, уни қайси бозорда сотиши мумкин эканлиги тўғрисида баҳслаша-баҳслаша тарқалди. Ғовур босилди. Қобил бобонинг кампири йиғидан тўхтаб, элликбошини дуо қила кетди.

Элликбоши ўғри тешган ерни яна бир кўрди. Қобил бобо қўл қовуштириб унинг кетидан юрар ва йиғлар эди.

– Йиғлама, йиғлама дейман! Ҳўкизинг оқ пошшо қўл остидан чиқиб кетмаган бўлса, топилади.

Элликбоши ҳўкизни жуда нақд қилиб қўйди – гўё у кўчага чиқса бас – ҳўкиз топилади. Бу «Худо ярлақагур» шунчалик қилгандан кейин бир нима бериш лозим-да. Текинга мушук офтобга чикмайди. Бу одам элликбоши бўлиш учун озмунча пул сочганми? Мингбошининг бир ўзига етти юз боғ беда, бир той бергани маълум. Пошшоликдан ойлик емаса! Қобил бобо ҳамёнини қоқиштириб, борини элликбошига берди, яна қанча дуо қилди. Элликбоши бетўхтов аминга хабар қилмоқчи бўлиб чиқиб кетди.

Кечқурун Қобил бобо аминнинг олдига борадиган бўлди. Қуруқ қошиқ оғиз йиртади, аминга қанча пул олиб борса бўлади? Берганга битта ҳам кўп, олганга ўнта ҳам оз. Чол-кампири кенгашиб шундай қарорга келишди: бу чиқим охириги ва ҳўкизни бўйнидан боғлаб берадиган чиқим, шунинг учун пулнинг юзига қараш ақлдан эмас.

Қобил бобо рўпара бўлганда амин оғзини очмасдан қаттиқ кекирди, кейин бағбақасини осилтириб кулди.

– Ха, сигир йўқолдими?

– Йўқ... сигир эмас, ҳўкиз, ола ҳўкиз эди.
– Ҳўкизми?.. Ҳўкиз экан-да! Ҳимм... Ола ҳўкиз? Тавба!..

– Бор-йўғим шу битта ҳўкиз эди...

Амин чинчалоғини иккинчи бўғинигача бурнига тиқиб кулди.

– Йўқолмасдан илгари бормиди? Қандақа ҳўкиз эди?

– Ола ҳўкиз...

– Яхши ҳўкизмиди ё ёмон ҳўкизмиди?

– Қўш маҳали...

– Яхши ҳўкиз биров етакласа кета берадимми?

– Бисотимда ҳеч нарса йўқ...

– Ўзи қайтиб келмасмикин?.. Биров олиб кетса қайтиб кела бер, деб қўйилмаган экан-да! Нега йиғланади? А? Йиғланмасин!

Қобил бобо ерга қараб тек қолди.

– Қидиртирсакмикин-а? – деди амин чинчалоғини этигининг остига артиб, суюнчиси нима бўлади? Суюнчидан чашна олиб келинмадимми?

Аминнинг бу гапи Қобил бобога «Ма, ҳўкизинг» дегандай бўлиб кетди.

– Кам бўлманг, – деди пулни узатиб, – яна хизматингиздаман.

– Мен бетўхтов приставга хабар бераман. Ўзи чакиртиради.

Бир ҳафта ўтди. Бу бир ҳафта ичида кампир «дуонинг зўри билан қулф очадиған» азайимхонга обдастагардон қилдиргани қатнаб ярим қоп жийда, уч елпиш товоқ жўхори, икки калава ип элтди, аммо иш чикмади. Саккизинчи куни Қобил бобо яна аминнинг олдига борди. Аминнинг тепа сочи тикка бўлди:

– Ҳа, ҳукизни уйларига элтиб берилсинми?! Ахир, борилсин, арз қилинсин-да! Фуқаронинг арзга бориши арбобнинг иззати бўлади!

Қобил бобо ёр-дўстлари билан кенгашди – приставга пулдан бошқа нима олиб борса бўлади? Маълум бўлдики, уни бегим дегунча кишининг бели синар экан.

Учта товук, гарчи бири курк бўлса ҳам, Қобил бобонинг ўзидан чикди. Юзта тухумни қўни-қўшни, ёр-биродарлар ўзаро йиғиб берди. Аммо бу тортиқ билан тилмочдан нари ўтиб бўлмади. Тилмоч тортиқни олди ва бетўхтов приставга яхшилаб тушунтиришни ваъда қилди. Чолнинг бутун бўғинлари бўшашиб кетди, кейин тутоқишди, аммо гўрда бир нарса дея оладими! «Ўйнашмагил арбоб билан – сени урар хар боб билан». «Яхшилаб тушунтирилган» пристав битта кулангир, битта фаранги товук, уч сўм пулни олганидан кейин, Қобил бобонинг бахтига, «бетўхтов ҳокимга хабар бераман» демасдан, «аминга бор», деб қўя қолди. Амин «элликбошига борилсин», деди.

– Гумонингизни айтинг бўлмаса! – деди элликбоши тажанг бўлиб, – ким олганини мен билмасам, авлиё бўлмасам! Олган одам аллақачон сўйиб саранжомлади-да! Узоқ демасангиз, эринмасангиз кўнчиликка бориб териларни бир қараб чиқинг. Аммо териси кўнчиликка тушган бўлса, аллақачон чарм бўлди; Худо билади, кавуш бўлиб бозорга чиқдим...

– Энди бизга жуда қийин бўлди-да. Пешонам шўр бўлмаса... – деди чол ерга қараб.

– Эй, ёш боламисиз! Нега йиғлайсиз? Кап-катта одам... Битта ҳукиз бўлса бир гап бўлар,

Худо ажалга тўзим берсин! Мен қайнағамга айтийин, сизга битта ҳўкиз берсин. Битта ҳўкиз одамнинг хуними?

Эртасига элликбоши Қобил бобони бошлаб қайнатаси – Эгамберди пахтафурушнинг олдига олиб борди. Пахтафуруш чолнинг ҳолига кўп ачинди ва ерини хайдаб олгани битта эмас, иккита ҳўкиз берди, лекин «кичкинагина» шарти бор. Бу шарт кузда маълум бўлади...

1936

ЖОНФИҒОН

Жонфиғонни танисангиз керак – ўша, ўтган йил баҳорда маст бўлиб, кўчадан ўтган одамга «ҳозир айтасан: бошимни қайси деворга уриб ёрай», деб ёпишган, кейин соқолига ўзи ўт кўйиб, гугурт чиқарганини сўккан киши.

Кеча шунинг уйидан хотин кишининг аччиқ-аччиқ йиғлаган товуши эшитилди. Жонфиғон бу яқин йилларда хотинини урган эмас, ҳатто бир куни самоварда ўзи: «Хотин кишини номард уради, қўлинг қичиса, ўзингга ўхшаган қўли қичигани топиб муштлаш, мен сени мард билай», деган эди.

– Нима бўлди?

– Уч-тўрт киши бўлиб аста кирсак, ҳовлининг ўртасида катта гулхан, хотини Малоҳатхон унинг атрофида додлаб юрибди. Тўхтатдик.

– Нима гап?

– Шўргинам курсин... кўрмайсизларми... Бешолти йилдан бери битта пайпоқ олиб бергани йўқ-ку, ишлаб-ишлаб топган пулимга қилган

хамма кийимларимга керосин сепиб ўт қўйди...
Шу устимдаги иш кийимим билан қолдим...

Жонфигон деразадан бошини чиқариб бақирди:

– Гапир, ҳа, гапир!.. Сенинг гапинг гапу биз-
ники гап эмасми?!.

Жонфигон катта бир ҳақиқатни очишга шо-
шилгандай, уйдан югуриб чиқди, бизга зўр ҳақ-
сизликдан шикоят қилаётган қиёфада туриб, ал-
лақаерда ўтган бир авлиёнинг ўз ўғлига «хо-
тинлар бевафо» деб қилган насихати, жиноят
қонунлари мажмуасининг алланечанчи моддаси
тўғрисида гапирди ва беҳосдан йиғлаб юборди.
Кейин билсак, кеча эр-хотин уришган, хотин:
«Қўй энди, мен сен билан умр қилмайман, эрта-
га хатимизни оламиз», деган экан.

Уриш, қўйди-чиқдиси ҳам ҳар хил бўлади.
Баъзи уришлар шундай арзимаган нарсадан чиқа-
дики, орада қанча совуқ гаплар ўтиб «хордик
чиққандан кейин» уриш нимадан чиққанини на
эр эслай олади, на хотин. Буларнинг ҳам жан-
жали шу хилда бўлса яраштирайлик, иккови ни-
коҳнинг ўша «Ўлим ва талоқ» бўлмасига қадам
босмасин деб, гап сўрадик. Эр-хотин айта берса,
бу жанжалнинг тарихи бирон ёзувчининг қўлига
тушса каттакон бир китоб бўладиган.

Жонфигон бундан беш-олти йил бурун қайси
бир идоранинг извошини минар экан, киракашлик
қилиб қўлга тушиб ишдан ҳайдашибди; кейин
сўбза-завот дўконига мудир бўлган экан, «жуда ар-
зон моллар, буларнинг устига сўм қўйиб бўлмаса,
тийин қўйиш билан қачон бой бўлади киши» деб
ўзи ташлаб кетибди; таниш-билишлари заводга
ишга жойлаб қўйган экан, «ойлигидан бўлак да-
ромади йўқ» деб бормай қўйибди, шундан кейин

килмаган иши қолмабди деса бўлади: гулфурушлик дейсизми, томшувоқ дейсизми, қассобчилик дейсизми... бир-икки ҳафта бозорда қовун тилиб ҳам сотибди.

Малоҳатхон, Жонфигон извозчиликдан ҳайдалган йили, маҳалладаги фаол аёлларнинг ҳимояси остида, эрининг қаршилигига қарамай, раён Кенгашига фаррош бўлиб кирган экан: ўқибди, ҳадемай саводи чикибди, бир йил — бир ярим йилдан кейин ҳатто мажлисларда докладчига: «Ўртоқ, сизга саволим бор», дейдиган бўлибди. Раён Кенгашининг шофёри Тишченко деган аёл унинг соғломлигига, кучига, абжирлигига, айниқса, зехнига қойил бўлиб юрар экан, бир куни уйга чақириб, «сен шофёр бўлгин, нима ёрдам керак бўлса бераман», дебди. Малоҳат ҳам шундай бир нарсани орзу қилиб юрар экан, дарров кўнибди. Шундан кейин Тишченко уни бирмунча вақт шофёрлар курсига тайёрлабди, оқибат киргизиб ҳам қўйибди.

Жонфигон авваллари унинг ниятига, ўқишига «нотавон кўнгил... орзуга айб йўқ» деган назар билан қараб юрар экан, бир вақт қарасаки, Малоҳат курсни битириб, грузовой миниб юрибди! Жонфигон бунга ҳам кўникибди: «Ҳа энди, минса минибди-да, шу ҳам мартабами, машинани ўзи ўйлаб чиқариптими», деб ўзига тасалли берибди. Бироқ Малоҳат икки йилда уч марта мукофотланибди. Жонфигон мукофотни ўз гази билан ўлчагани учун бунга ҳам унча парво қилмабди: «Олган мукофотига от билан туя берармиди», дебди. Жонфигон ўтган йил баҳор кечаларининг бирида (ўша куни эртасига бошини ёрмоқчи бўлган, соқолига ўт қўйган) истироҳат боғига кир-

ган экан, қараса, шаҳарнинг манаман деган стахановчилари қаторида хотинининг ҳам каттакон портрети турибди! Севинч, кўрқув, бахиллик – ҳаммаси аралаш-қуралаш бўлиб, Жонфигоннинг боши ғовлаб кетибди. У дарров уйига келиб, ҳар қалай, хотинини суйибди, ўпибди, лекин суҳбат жанжал билан тугабди. Бу кунгача бўлиб ўтган учта йирик жанжалнинг бири шу экан.

– Шунда жанжал нимадан чиқди? – деди шерикларимиздан бири.

Жонфигон жавоб бермоқчи эди, Малоҳат гапини оғзидан олди.

– Туппа-тузук ўтирган одам бирдан айниб, энди ундоқ бўласан, бундоқ бўласан, жазман чиқиб қолади деб, жаҳлимни чиқардилар. Хаёлимда йўқ гаплар...

– Хаёлингда йўқ-а, хаёлингда йўқ! – деди Жонфигон кесатиб.

– Ҳа, хаёлимда бўлиб нима қилдим?

– Хаёлингда бўлмаса нима учун буқоғингни кестирдинг? Хўш? Қани мана шу тўртта одамнинг олдида жавоб бер-чи?

Малоҳатнинг кўк пиёладан кўра кичикроқ буқоғи бўлиб, шуни ўтган йил кузда кестирган экан. Иккинчи йирик жанжал шунда бўлиб, яқин бир ҳафтага чўзилибди.

– Кестирсам ёмон бўлиптими? – деди Малоҳат. – Ахир... хотинингизман...

– Нима, менга ёқиш учун кестирибсанми? Ҳеч-да! Менга буқоғинг билан ҳам ёқа берар эдинг. Бошқага ёқаман деб кестиргансан!..

– Уялинг! Илгарилар, буқоғинг бор деб, кўз очиргани қўймас эдингиз-ку! Неча марта йиғлагансиз?

Жонфигон, нима дейишини билмай ерга қаради ва дўнғиллади:

– Мен йиғлатган эмасман... ўзинг йиғлагансан...

Биз кулгидан ўзимизни тиёлмадик, аммо баралла кулиш тўғри келмагани учун биримиз мўйловимизни силаб, биримиз йўталиб, дегандай кулгимизни яширдик. Жонфигон: «Малоҳат энди мени ташлаб кетади» деб ҳадиксираб юрса, Малоҳат эрининг бу юриш-туришидан хижолат тортиб юрар экан. Шунинг учун Малоҳат кўзга кўринган сайин эрини эл катори ишлашга ундар, ялинар, баъзан қаттиқ гапирар, ҳатто йиғлар экан. Жонфигон охири инсофга келиб, шу бу йил қишда нон заводига ишга кирибди, аммо бир ой ишламасдан прогулчи тарзида ишдан ҳайдалибди. Жонфигон бунини, албатта, талай вақтгача хотинидан яшириб юрибди; бу маълум бўлиб қолгандан кейин хотинига неча-неча тавба-тазаррулар қилиб, энди бирон жойга кириб ишлашга, астойдил ишлашга сўз берибди. Малоҳат ишонибди ва ўзи иш топиб, ўтган ойнинг ўн биринчи санасида жойлаб қўйибди. Ўтган куни қараса, мулла Жонфигон яна бекорлар! Малоҳат суриштиргани корхонага борибди; суриштириб қараса, Жонфигон фақат ўн етти кун ишлабди, холос; бюллетен олгани докторнинг олдига чилимнинг сувини ичиб лоҳас бўлиб кирган экан, доктор ичини чайқабди ва «кўр бўлдингми, нега тамаки ейсан» дебди. Бу гап корхонага овоза бўлиб, Жонфигонни ўша замониёқ ишдан ҳайдашибди. Мана, учинчи йирик жанжал мана шундан чиқибди.

– Нега бундоқ қиласиз, ахир? – дедик.

Жонфигон ер чизиб ўтирар экан.

– Шайтон... – деди.

– Бекор айтибсиз! – деди Малоҳат жаҳли чиқиб, – чилимнинг сувини ичиб докторга киришни шайтон сиздан ўргангандир!..

Ҳаммамиз жим қолдик, Жонфигон бирпасдан кейин бошини кўтариб:

– Бўладиган гап шу, – деди, – менинг кўядиган хотиним йўқ. Агар зўрлик билан хат топширсанг, товонимга қоласан. Мана шу йигитлар гувоҳ. Айтдим-қўйдим, икки қулоч арқон...

У, ўпкасини тутолмай йиғлаб юборди. У, йиғлар экан, яна хотинига сўз берди. Малоҳат уни ҳеч қачон бу аҳволда кўрмаган бўлса керак, юмшади.

– Мен сизга айтайин, – деди, – пулингизнинг кераги йўқ, ишласангиз бўлгани! Мен сизни ҳозир эрим дегани номус қиламан!

Жонфигон қасамнинг ҳар хилидан ичди, кейин бизнинг кафил бўлишимизни сўради. Биз охирги синов бўлиши шарти билан кафил бўлдик, аммо ҳар қайсимизнинг дилимизда: «Бу хотиндан уялиб қолмасмиканмиз», деган бир андиша бор эди. Малоҳат кўнгандан кейин биз чиқиб кетдик. Самоварда ўтирган эдик, бирпасдан кейин Жонфигон чиқди ва ёнимизга келиб:

– Шу гап гап бўлдими, ё тагин жиннилиги тутармикин? – деди.

Биз ҳали жавоб бермасдан Малоҳат эшикни очиб қараган эди, Жонфигон югурганича борди, иккови кириб кетди.

Эртасига эшитсак, Жонфигон йўқлаб келган такасалтанг оғайниларини уйига киргизмабди.

ПОРА

(Эртак)

Бир порахўр амалдор амалидан тушиб ғалати дардга йўлиқди. Унинг томоғи кундан-кун торайиб бораверди. Қирқ тош теварак-атрофда уни кўриб дори бермаган доктор қолмади – ичи аптекага айланиб кетди; уни боқмаган табиб ҳам қолмади – янтоқнинг гулидан тортиб калтаке-сакнинг думигача қуришиб каппа отди; ўқимаган дуохон, ром очмаган фолбин қолмади – кичик ҳамён бўшаб, катта ҳамёнга қўл кетди. Бўлмади, дард борган сари кучайиб, томоғидан ҳатто сув ҳам ўтмай, оғзига пахта билан томи – эзилган сув бурнидан келадиган бўлиб қолди.

Кун ўтди, ҳафта ўтди, ниҳоят, амалдор шифтга қараб ётганича бир-икки ияк қоқди-ю жон берди. Берди! Порани пул, мактов, зиёфат, хушомад, мебель, ов милтиғи, кийик, зотли ит, ёғоч, бўёқ, тилла соат, этик ва бошқа минг бир шаклда олиб, олавериб бериш деган сўзни эсидан чиқариб юборган амалдор, худди берганига хайрон бўлгандай, оғзини, кўзларини катта очганича қолди. Унинг ҳайратдан очик қолган оғиз ва кўзларини ювғувчи тахтада юмди.

Тахта, кафан, тобут, гўр... Мурда лаҳадга қўйилиб, гўрга тупроқ тортилаётган вақтда, таомилга кўра кимдир халойиққа юзланиб:

– Ҳо яхшилар, марҳум қандок одам эди? – деди.

Ҳеч кимдан садо чиқмади. Шунда марҳумдан кўп азият чеккан бир киши:

– Порахўр эди! – деб юборди.

Шу чоғ қабрга тортилаётган тупроқ бирдан тузиб кўкка кўтарилди-ю, унинг остидан бояги мурда кафанини судраб, оғзини, кўзларини катта очиб чиқиб келди. Ҳамма тумтарақай бўлди. Бояги «порахўр» деган киши қочолмай туриб қолди. Мурда туғри ўшанинг олдига келиб:

– Нима? Пора? Қани пора? – деди.

У киши шошиб у ёқ-бу ёққа қаради; қараса, беш-олти одим нарида бир кирпич ётибди, югуриб бориб кирпичини олди-ю:

– Мана пора! – деб икки кўллаб мурдага тутди.

Мурда кирпичини шошиб олди, қалтираган кўллари билан оғзига элтиб, кўпдан бери пора ўтмай битиб кетган томоғини очиш, каттароқ очиш учун кирпичини тескари ютди.

Фалончига пора деб берсанг тирик кирпичини тескари ютади, деган гап мана шундан қолган.

БОШСИЗ ОДАМ

Нисо буви эри ўлиб, иккита ёш қизи билан қолди. Икки-уч киши совчи қўйганда у, икки бола билан тинч турмуш қила олишини кўз олдига келтиролмай, розилик бермаган эди, нима бўлди-ю, уста Абдурахмон киши қўйганда дарров рози бўла қолди. Бунга ҳамма ҳам хайрон қолди. Бу туғрида баъзилар: «Нисо буви илгариям уста Абдурахмон билан дон олишиб юрар экан...» деган гапни қилишди; баъзилар: «Бечора нима қилсин, иккита боласи бор, уста Абдурахмоннинг ҳам ўлган хотинидан битта ўғли бор, вақти келганда тили қисқа бўлмайдиган иш қилибди-да...» дейишди.

Абдурахмон юборган совчи Нисо бувига шундай деди: «Сизда иккита бола бўлса, у кишида битта бола бор. Буларнинг еган-ичгани қаёққа борар эди. Булар учун алоҳида қозон осилармиди. Сиз ҳаммасининг онаси, у киши – ота. Уста болани жуда яхши кўрадилар...»

Орадан тўққиз йил ўтди. Булар тўрт бола кўришди. Бу тўққиз йилнинг икки-уч йилигина тинч ўтди. Кейинги йилларда Нисо буви қизлари туфайли неча марта қўйди-чикди бўлиб олди.

Нисо буви пичоқ бориб суягига теккандан кейин қизларини интернатга беришни ҳам ўйлади. Аммо бу тўғрида ҳам эр билан маслаҳатсиз бир иш қилишга қўрқди. Маслаҳат қилганда уста Абдурахмон: «Ҳа, Розик ямоқчининг қизлари ўқиб шаҳар сўрармиди?...» – деб уришиб берди.

Уста Абдурахмон қизларни кўп уради. Бир куни Нисо буви: «Урсангиз ўша дўконингизга олиб бориб уринг» деганида уста: «Ҳа, жонинг ачийдими, бундан кейин мен ураётганда кулиб турмасанг уч талоксан...» деб юборди. Шундан кейин Нисо буви кўп марталар «кулди».

Уста Абдурахмон кўпдан бери Нисо бувига: «Меҳрини Фахриддинга қиламиз» деб юрар эди. Фахриддин эрка ўсган тантиқ бола бўлгани учун Нисо буви: «Ҳа, ишқилиб, икковининг ҳам боши омон бўлсин», деб қўя қолар, бу «йўқ» дегани эди.

Бир куни эрталаб нонуштадан кейин уста Абдурахмон: «Чоршанба куни тўй!» деди-ю, кўчага чикди-кетди. Нисо буви, ранг-кути ўчиб, деворга суянганича қола берди.

Тўй ўтди. Нисо бувининг эндиги қайғуси Меҳрининг бўйида бўлиб қолиши, чунки Фахрид-

диндан унинг бўйида бўлишини сира хоҳламас эди. Бир куни у, бетини қаттиқ қилиб, куёвга очик айтди:

– Фахриддин, ҳали ёшсизлар. Уч-тўрт йил боласиз юриш яхши. Доктор шу ишларни билармикан?..

Фахриддин осилиб турган қалин пастки лабини бир-икки қимирлатиб, билаги билан бурнини артиб жавоб берди:

– Мен билмасам, дадам биладилар-да!

– Қўйинг, қўйинг... Дадангиздан сўраманг. Уят бўлади.

Туморлар, қайтарма сувлари Нисо бувига фақат тасаллигина берди, холос. Меҳри иккиқат...

Хомила икки ойлик, уч ойлик... беш ойлик... Нисо буви талвасага тушиб, ўзини қаёққа уришини билмас эди.

Қандай бўлса ҳам хомилани тушириш керак. У Меҳрини кўрпага ўраб, янги қилинаётган кигиздай юмалатди; қорнига ёстик билан урди, устига чиқиб ўтирди; қўққисдан қаттиқ кўрқитди... Буларнинг ҳеч қайсиси фойда бермади.

Нисо буви қаердандир янги бир чора топиб келди: кимдир қоринни силаш, болани эзиб йўқ қилишни ўргатипти.

Нисо буви беш кун деганда ишининг натижасини кўрди. Олтинчи куни кечаси Меҳри тўлғаниб чиқди. Эрталаб жуда ёмон аҳволга тушди: уйнинг у бошидан бу бошигача додлаб юмалади. У хуфтонгача қолмайдиган кўринарди. Нисо бувининг дами ичида.

Фахриддин какликка сув қуяётиб отасига қараб қўйди.

- Ҳа, ўғлим, хафа бўлаётибсанми? – деди отаси.
- Йўқ, – деди Фахриддин чўзиб.
- Хафа бўлма. Аравага одам юбордим. Касалхонага юборамиз. Бўлса бўлар, бўлмаса хотиннинг уруғи Ҳиротдан келган эмас!

Меҳри хуфтонга яқин касалхонага юборилди. Фахриддин икки соатдан кейин «мени киргизмади» деб қайтиб келди. Нисо буви касалхонадан ярим кечаси келиб, саҳарда яна кетди.

Меҳри касалхонада узоқ ётиб қолди. Ундан фақат Нисо буви хабар олиб турар эди, бир куни куёвини койиди:

- Фахриддин, бир марта бориб эшикдан «қалайсан» деб келсангиз бўлмайдими? – деди.

Фахриддин пешонасига қўнган пашшани ушлагани қўл кўтарар экан:

- Дадам чоршанба куни боргин деяптилар, – деди.

Чоршанба бозор куни эди. Уста Абдурахмон Фахриддинга икки сўм пул берди.

- Ма, йўлдан майда-чуйда ол. Кирганингдан кейин аҳвол сўра, енгил бўлса «хайрият» дегин, сенинг йўқлигинг учун уйда тура олмаётибман, ёмон бўлар экан, дегин.

Фахриддин йўлда кетаётиб негадир дам кулар, дам бурнини артиб йўталар эди.

Фахриддин бозордан, отаси тайинлаганча, иккита ширмой нон, ярим қадоқ писта олди; касалхонага бориб, ўзи кўрган эшикка кириб кетаётганида бир хотин қайтарди – олиб бориб бир курсига ўтқизиб қўйди. Шу билан у хотин дом-дараксиз бўлиб кетди. Икки соатдан кейин яна бир келди-ю, Фахриддинга индамай, яна бир уйга кириб кетди; бир соат чамаси ўтгандан

кейин чиқиб, Фахриддинни имлади, Фахриддин кирганда Меҳри энди уйкудан турган экан.

– Э, ҳўй!.. Яхшимисан... ҳўй! – деди Фахриддин.

Меҳри секин:

– Келинг, – деди.

– Яхшимисан... уйда сен йўқ, дадам қийналиб қолдилар. Ёмон бўлар экан...

– Кундан-кун баттар бўлган эдим, олиб ташлашди... Нақ ўлаёздим...

– Хайрият.

– Кўрдим, боши йўқ...

– Ие!.. – деди Фахриддин оғзини ва кўзларини катта очиб, – боланинг ҳам боши бўлмайди-ми?! Дадамдан сўрай-чи...

Унинг гапларига кулоқ солиб, рафторини кузатиб турган ҳамшира:

– Касални толиктириб қўясиз, бас! – деди ва эшикни кўрсатди.

Меҳри касалхонадан чиққандан кейин Нисо буви иккала қизи билан бош олиб чиқиб кетди.

1929

ТЎЙДА АЗА

Зўри беҳуда миён мешиканад.

Доцент Мухторхон Мансуров ниҳоятда истараси иссиқ, ниҳоятда дилкаш чол, шу қадар дилкашки, уни кўрган киши ҳар фаслнинг ўз хусн-латофати бор деган гапни йил фасллари тўғрисидагина эмас, умр фасллари тўғрисида ҳам айтса бўлар экан, деб қоларди. Унинг битта-ик-

кита қора тук чап бериб қолган оппоқ чўққи соқоли... Ёпиримай, соқол ҳам одамга шунча ярашадими-я!..

Чолни бунчалик истараси иссиқ, дилкаш қилган, соқолидан тортиб юришигача ҳамма нарсасини, ҳар бир ҳаракатини чиройли, ёқимли қилиб кўрсатган, эҳтимол, унинг одамохунлиги ҳам бўлса. Ўзи шунақа бўлади-ку: яхшининг юзида зулук ҳам хол бўлиб кўринади.

Аммо, лекин Мухторхон домла нафсиламрига одамнинг жони эди. Унинг хушфеъллиги, тўпорилиги... маҳаллада катта-кичик ҳамма билан саломлашар, ёш билан ёш, қари билан қари бўлиб гаплашар, хурсанд киши билан чакчақлашиб, хафа билан дардлашар эди. Бу одам маҳалла ҳаётига, ҳар бир кишининг дилига кириб, шу қадар сингиб кетган эдики, таътилга ё сафарга кетса бутун маҳалла хувиллаб қолгандай бўлар эди.

Кунлардан бир куни маҳаллада дув-дув гап бўлиб қолди: «Мухторхон домла уйланармишлар!..»

Домла бундан уч йил бурун бева қолиб, унга гоҳ синглиси, гоҳ узатган қизи қараб юрар эди. Унинг ниятини эшитиб маҳаллада хурсанд бўлмаган одам қолмади.

Ҳеч ким қариган чоғида жуфтидан қолмасин. Осонми, киши нима бўлишини билмайди, бош ёстикқа тегиши бор... Қари одамга маҳрам керак...

Ҳали ҳеч ким кўрмаган бўлса ҳам, Мухторхон домла ёқтиргани учун жуда ақлли, тамизли аёл чиқиши муқаррар бўлган келинни ҳамма ғойибона яхши кўриб қолди.

— Маҳалламизнинг толейи бор экан, — дейишар эди. — Домла отахонимиз эдилар, келинимиз бизга онахон бўладилар...

Миш-миш рост бўлиб чикди: домла бозор қилишни, магазинга киришни жинидан баттар ёмон кўрар эди, кимдир уни универмагда навбатда турганини кўрибди; эртасига чойхона олдидан чамандагул дўппи кийиб ўтди.

Маҳалла фаоллари кенгашиб, маҳалла номидан яхшироқ бир тўёна қиладиган бўлишди. Уларнинг фикрича, бу нарса куёвга ҳам, келинга ҳам бутун аҳолининг ҳурмат ва муҳаббатини изҳор қилиши керак эди.

Шу орада домла қаёққадир кетиб бир ҳафтадан кейин пайдо бўлди. Унинг автобусдан тушиб келаётганини кўрган чойхонадаги одамлар ханг-манг бўлиб қолишди; чол ўлгур соқолини, шундай чиройли соқолини, таг-туғи билан кирдириб ташлабди! Ачинмаган, хафа бўлмаган одам қолмади.

У бирон ёққа бориб қайтганида чойхонага кирмасдан, катта-кичик билан кўришиб ҳол-аҳвол сўрамасдан ўтмас эди, ҳозир чойхонага яқинлашганида кўчанинг нариги юзига ўтиб олди-ю, ерга қараб, жадаллаганича ўтди-кетди. Унинг ўзигагина эмас, бутун маҳаллага файз киргизиб турган соқолини олдиргани, бунинг устига яна чойхонани четлаб ўтгани баъзиларни ташвишга солиб қўйди:

— Домламизга нима бўлди экан? Домламиз нега бунақа бўлиб қолди экан?..

Домлага ҳеч бир ғубор қўнишини истамаган бошқалар бу икки гуноҳни бир-бирига егизиб, уни оқлашга тиришди:

– Домламиз бирон хаёлга бориб соқолини қирдирган-у ҳозир пушаймон, уялганидан бизга рўпара бўлмади...

Орадан кўп ўтмай чойхўрлардан бири қизик бир гап топиб келди. Бу йигит домлани шаҳарнинг нариги чеккасидаги паркда кўрибди. Домла, бошида чамандагул дўппи, эгнида калта ва торшим, катак кўйлак, енгини баланд шимарган, билагада каттакон тилла соат, ўзи якка пиво ичиб ўтирган эмиш! Унинг бундай одати йўқ эди, шунинг учун йигит хайрон бўлиб бироз қараб турибди. Домла икки шиша пивонинг устидан юз грамм ароқни битта отиб ўрнидан турибди-ю, гулчидан каттакон гулдаста сотиб олиб, паркнинг орқасидаги жинкўчага кириб кетибди. Бу гапни эшитиб одамларнинг дами ичига тушиб кетди. Баъзи бировларнинг кўнглига аллақандай жирканч, домланинг шаънига ҳеч тўғри келмайдиган гаплар келди... Шунда маҳалланинг қарияларидан Карим ота ҳозир баъзи бировларнинг кўнглига келган гапдан ҳам хунукроқ бир тахминни айтиб қолди:

– Хайр, ишқилиб охири бахайр бўлсин, – деди, – келинимиз ёшга ўхшайди... Қиз бўлмаса деб кўрқаман!

Карим отанинг бу тахмини, домланинг кейинги вақтлардаги рафторига қараганда эҳтимолдан узоқ бўлмаса ҳам, одамларга қаттиқ малол келди. Бир-икки киши Карим отанинг дилини оғритди.

Бироқ, орадан кўп ўтмай, Карим отанинг тахмини тўғри чиқиб қолди: «Домла ўзининг талабаси – йигирма яшар бир жувонга уйланаётган эмиш» деган гап тарқалди.

Тўйга яқин қолганда келин кўчанинг бошидаги ателега кўйлак буюргани келган экан, нима бўлиб бундан хабар топган аёллар кўргани боришди. Келин, дарҳақиқат, ёш, лекин худди кизикчиликка семиргандай юм-юмалок; эғнида енгсиз қизил кўйлак, бошида попушакнинг тожиги ўхшаган, лекин қизил шляпа; кўлидаги сумкаси, оёғидаги пошнаси бир қарич туфлиси ҳам қизил. Уни адоват ва нафрат билан бошдан-оёқ кузатган аёллардан бири, бурилиб ателедан чиқиб кетар экан:

– Хўрозқандга ўхшамай ўл! – деди.

– Қариган чоғида хўрозқанд яламай домла ҳам ўлсин! – деди яна бири.

Бу лақаб дарров тарқалиб кетди. Домлага кўл уриш билан маҳалланинг файзини ўғирлаган, одамларнинг дилини ҳамиша ёритиб турадиган чирокни сўндирган бу аёлни кўрган ҳам, кўрмаган ҳам тошни тешадиган бир ғазаб билан ёмон кўрар эди. Бу ғазаб одамларнинг кўнглидаги домлага бўлган ҳурмат ва муҳаббат туйғусини чирита бошлади. Бора-бора домла деганда одамларнинг кўнглига ғашлик тушадиган бўлиб қолди. Домла, шуни ўзи сезса керак, мумкин қадар одамларнинг кўзига кўринмасликка тиришадиган бўлди.

Тўй келинникида бўлиб ўтди. Буни маҳаллада Карим отадан бошқа ҳеч ким билмай қолди. Карим ота ҳам тўйга эмас, кабоб пишириб бергани чақирилган экан. Бундан хабардор бўлган маҳалла ёшлари уни ҳол-жонига қўймай, чойхонага олиб чиқишди ва тўй қандай ўтганини гапириб беришга мажбур қилишди. Карим ота «бировнинг сирини айтмайман» деб аввал тархашлик қил-

ди-ю, бир-икки саволга жавоб берганидан кейин кулфи-дили очилиб кетди: икки гапнинг бирида пешонасига уриб, гоҳ бўғилиб ва гоҳ қотиб-қотиб кулиб, одамларни кулдириб ҳикоя қилди.

Тўйга келин томондан элликка яқин, куёв томондан саккиз киши айтилган экан, иккала томондан ҳаммаси бўлиб ўн бир киши келибди. Бир дуторчи, икки ашулачи ва Карим ота ҳам шу ҳисобга кирар экан. Соат олтига белгиланган тўй соат ўндан ошганда бошланибди. Келин бирпас бошига оқ рўмол ёпиниб ўтирибди-ю, бир-икки рюмка ичгандан кейин, аламига чидолмай ўйинга тушибди. Домла чапак чалибди, ашулага қўшилибди...

– Ҳа, айтгандай, – деди Карим ота пиқирлаб кулиб, – домла сочларини бўятибдилар!.. Азбаройи Худо, куя тушган пўстакка ўхшайди!.. Майли, бўёқ топилган бўлса бўясин, лекин шу бўёқ билан қилиғини ҳам бўяшга, сочига мос қилиқлар қилишга уринса унча яхши чикмас экан.

Дарҳақиқат, домланинг фикр-ёди ўзини иложи борича ёш кўрсатишда бўлиб қолди. У нима қилса, нима деса шуни эсдан чиқармас, ёш эканини кўрсатиш учун қулай келган ҳеч бир имкониятни қўлдан бермас, «ҳали ёшсиз» деган кишига жонини, жаҳонини беришга тайёр эди.

Тўйдан кейин орадан бир ой ўтар-ўтмас келин ғалати бир дардга йўлиқди: баъзан кечалари ҳадеб чучкирадиган бўлиб қолди; докторга кўринган экан, доктор «бу дарднинг давоси – денгиз ҳавоси» дебди. Домла эртасига эрталабдан идорама-идора югурди, соат тўртга қолмасдан путёвка билан поезд билетини келтириб келинга топширди.

Кечкурун эшик олдига кўкиш такси кўндаланг бўлди. Домла, куни бўйи елиб-югуриб ҳолдан тойганига қарамай, иккита оғир жомадонни машинага ўзи олиб чиқди ва юкхонага ўз кўли билан жойлади; уша енгсиз қизил кўйлагини, қизил шляпасини кийиб ҳовлидан яна хўрозқанд бўлиб чиққан келинга машинанинг эшигини очиб берди, кейин чиқиб ёнига ўтирди. Машина жўнади, жўнади-ю, тезлаб дўнгроқ кўприкдан ўтишда нима бўлиб багажникнинг қопқоғи бир кўтарилди-да, бояги иккала жомадон отилиб чиқди. Иккала жомадон, худди бир-бири билан чопишгандай, ирғишлаб-ирғишлаб талай ергача борди-ю, бири йўлнинг ўртасида, иккинчиси тротуарга чиқиб тўхтади. Шофёр бундан кечроқ хабардор бўлди шекилли, машина қирқ-эллик қадам нарида тўхтади. Машина тўхташи билан домла эшикдан отилиб чиқди, жомадонларга караб югурди ва кетидан чопган шофёр, чойхонадан югуриб тушган уч-тўрт кишининг кўмагини рад қилиб, ҳар бирини бир одам зўрға кўтарадиган икки жомадонни ўзи якка кўтарди ва машинага томон юрди. У ярим йўлгача жомадонларни азод кўтариб, бардам қадам ташлаб борди-ю, ундан нари ранги оқариб, тиззалари қалтираб тентирай бошлади; шундоқ бўлса ҳам, номус кучли, бир илож қилиб машинага етиб борди; жомадонларни кўйди-ю, бирдан кўзларини ишқаб, машинага кириб кетди. Шофёр жомадонларни яхшилаб жойлади.

Машина қўзғалди, қўзғалди-ю, ўн-ўн беш қадам юрмасдан, бирдан эшиги очилди, хўрозқанд додлаганича ўзини ерга отиб, икки-уч юмалаб кетди. Одам йиғилди. Хўрозқандни кўтариб

олишди. Хўрозқанд гапиролмас, дир-дир титраб, кишнагандай бир товуш чиқарар ва қўли билан машинани кўрсатар эди.

Бир неча киши машинага томон югурди. Шофёр кўркиб, нима бўлганига тушунолмаб, бир чеккада турар эди. Одамлар машинани очиб қарашса, домла... ўлиб қолипти!

Эртасига домлани кўмиш маросими бўлди. Маросимга маҳалладан одам кўп қатнашмади, афтидан, домла кўп одамнинг қалбида бундан бир ой бурун ўлган, кўплар ўша тўйни домланинг жанозаси ҳисоблашган эди...

1956

МИНГ БИР ЖОН

Мартнинг охирги кунлари. Кўк юзида сузиб юрган булут парчалари офтобни бир зумда юз кўйга соляпти. Офтоб ҳар сафар булут остига кириб чиққанида, баҳор келганидан беҳабар ҳануз ғафлатда ётган ўт-ўланни, қурт-қумурсқани уйғотган, аввалгидан ҳам ёруғроқ, аввалгидан ҳам иссиқроқ шуъла сочаётгандай туйилади.

Касалхонага яқинда тушган Мирраҳимов, жиккаккина киши, ўзига жуда ҳам катта кўк халатга бурканиб, енгчадан бошини чиқариб турган сичқондек деразадан кўчага қараб ўтирган эди, бирдан тутакиб кетди: шундай ҳаво бўлса-ю, оёқ-қўли бутун одам кўчага чиқолмай, деразадан мўралаб ўтирса!..

Мирраҳимов жуссаси кичкина бўлгани билан товуши жуда йўғон ва бунинг устига секин гапиролмас эди. Ҳамшира югуриб кирди, Мирраҳимовнинг

соғлиғини, кайфиятини сўради, кейин дардни бардош енгади, бу хусусда Мастура Алиевадан ибрат олиш керак, деган мазмунда шама қилди.

Мастура Алиева саккиз ойдан бери палата-сидан чиқмай ётган оғир хаста, уни касалхонада ҳамма билар, кўп киши кириб кўрган экан. Миррахимовнинг одамгарчилиги тутиб кетди:

– Шу шўрлик аёлни бир кириб кўрайлик! Уч кунлиги борми, йўқми... Соб бўлган дейишади...

– Ҳа, анча оғир, – деди ҳамшира хўрсиниб, – ўн йил дард тортиш осонми!

Пойгакдаги каравотда китоб ўқиб ётган Ҳожи ака деган хаста йўғон гавдасига номуносиб чаққонлик билан бошини кўтариб, кўзидан ойнагини олди.

– Ўн йил? Ўн йилдан бери касал эканми?

– Ҳа, ўн йил бўлибди. Бечора турмуш қилганига бир йил бўлар-бўлмас шу дардга йўлиққан экан. Томоғидан ҳеч нарса ўтмайди. Овқатни қорнига қуйишади... Тешиб қўйилган... Баъзан ўзи қуяди, баъзан эри.

Ҳожи аканинг кўзлари уйнаб кетди.

– Эри? Эри борми?

– Бор. Шу ерда. Беш ойдан бери бирга!

Ҳожи ака узоқ анграйиб қолганидан кейин:

– Ўн йил касал боқиб, яна касалхонада ҳам биргами? – деди.

– Шуни айтинг, – деди ҳамшира. – Докторларга ялиниб-ёлвориб палатага каравот қўйдириб олди.

Ҳожи ака дардга бу қадар бардошли аёлдан ҳам кўра бунчалик вафодор эрни кўришга иштиёқманд бўлиб қолди-ю, халатининг белбоғини маҳкам боғлаб, шиппагини кийди.

– Қани, юринглар, табаррук одамлар экан, бир кўриб чиқайлик.

Хамшира Мастура билан унинг эрига хабар бергани кетди.

Хаял ўтмай, қорни чиққан Ҳожи ака олдинда, узун дахлиздан ўнинчи палатага томон йўл олдик. Палата эшиги олдида бизни ҳиндига ўхшаган қоп-қора, катта-катта кўзлари ёниб турган бир йигит, афтидан, Мастуранинг эри камоли эхтиром билан кутиб олди ва ҳар қайсимизга айрим миннатдорчилик билдириб, ичкарига йўллади. Палатага кирдик. Шу пайт офтоб яна булут остига кирди-ю, палатани шом қоронғилиги босди. Каттакон деразанинг чап томонидаги каравотдан заиф, йўқ, заиф эмас, майин товуш эшитилди:

– Келинглار... Раҳмат! Одамга одам қувват бўлади, минг раҳмат! Акрамжон, курси қўйиб беринг...

Офтоб яна ёришди. Мастурани баралла кўрдик... Кўз ўнгимизда хаста эмас, ўлик, ҳақиқий ўлик, сап-сарик тери-ю суякдан иборат бўлган мурда ичига ботиб кетган кўзларини катта очиб ётар эди... Тобутда ётган ўликнинг қўлими, оёғими бирон сабаб орқасида беҳосдан қимирлаб кетса киши қай аҳволга тушади? Унинг ўлим пардаси қоплаган юзида чакнаб турган кўзларини кўрган киши худди шу аҳволга тушар эди.

Боя бизни кутиб олган йигит – Акрамжон курси қўйиб берди. Мирраҳимов икковимиз ўтирдик. Ҳожи ака йўғон гавдаси билан Мастурани тўсиб тикка туриб қолди. Ёнимдаги курсини суриб Ҳожининг этагидан тортай десам, қорни силкиняпти... Ажабо, бу одам нега кулаётибди,

деб афтига қарасам... ранги бўз бўлиб кетибди! Унинг қўрққанини пайқаб, ҳамшира дарров йўл қилди:

– Ие, Ҳожи ака, сизга дори бериш эсимдан чиқибди-ку, юринг! – деди ва Ҳожини етаклаб чиқиб кетди. Ҳожи даҳлизга чиқиб йиқиларми-кан, деб ўйлаган эдим, йўқ, хайрият, гумбурлаган товуш эшитилмади...

Ҳамшира йўл қилиб Ҳожини олиб чиқишга чиқди-ю, лекин бари бир, Мастура пайқади. Жуда-жуда хунук иш бўлди. Мирраҳимов икковимиз нима дейишимизни, нима қилишимизни билмай қолдик. Бу ҳол касалга қандай таъсир қилди экан, деб секин қарадим. Мастура консиз лабида табассум билан эрига юзланди:

– Акрамжон, дафтарингизга ёзиб қўйинг: уч марди майдон мени кўргани кирган эди, биттаси аранг қочди-ю, иккитаси қочгани ҳам бўлмай, ўтириб қолди.

Мастура пиқирлаб кулиб юборди; яна кулди, ёш боладай ўзини тутолмай қиқирлар эди. Бу ҳазил ва айниқса кулги аввал хунук, одамнинг этини жимирлатадиган даражада хунук эшитилди, кейин нучукдир, Мастуранинг юзидан ўлим пардаси кўтарилгандай, ҳаёт тўла кўзлари ўлик юзига жон киргизгандай бўлди. Мирраҳимов Ҳожи аканинг қилмиши тўғрисида узр тариқасида бир нима демоқчи бўлиб гап бошлаган эди, Мастура сўзини оғзидан олди:

– Бунақа нарсa менга таъсир қилмайди, – деди, – Акрамжон, буларга тобут воқеасини айтиб беринг... Йўқ, йўқ, ўзим айтиб бераман! Бунга беш йилдан ошди. Кўз олдимдан кетмайди... Қалин қор ёққан кун эди. Мен деразанинг рўпарасида

мана шу хилда ётибман, Акрамжон пайпоғини ямаётган эди шекилли. Бирдан кўча эшигимиз очилди-ю, қизил бир нарса кирди, нима экан деб қарасам – тобут! Акрамжоннинг икки ўртоғи ҳовлимизга тобут кўтариб кирди! Юрагим жиг этиб кетди... Вой шўрим, наҳот ўлган бўлсам... То эс-ҳушимни ўнглаб, Акрамжонга бир нима дегунимча, бояги иккови тобутни деворга суяб қўйиб, уйга кириб келди; уйга кирди-ю, мени кўриб иккови ҳам бояги Ҳожи акангиздай шайтонлаб қолаёзди. Акрамжон ҳайрон... Мен ана кетди, мана кетди бўлиб ётган эдим-да, ўша куни эрталаб биров автобусда йиғлаб кетаётган бир болани кўриб, менинг укамга ўхшатибди-ю, шундан ҳалигидай гап тарқалибди... Тобутни бузиб печкага қалашди. Менга шу ҳам таъсир қилгани йўқ. Бунака нарсалар ўлим кутиб ётган касалга ёмон таъсир қилиши мумкин, мен ҳеч қачон ўлим кутган эмасман, кутмайман ҳам! У ёғини суриштирсангиз, мен одам боласининг ўлим кутишига, яъни дунёдан умид узишига ишонмайман. Ҳатто тилдан қолган касалнинг розилик тилашиб қарагани ҳам дунёдан умид узгани эмас, балки «розилик тилашгани ҳали эрта» дермикин деган умид билан, дунёда тенги йўқ, тимсоли йўқ зўр умид билан қарагани деб биламан.

Акрамжон Мастураининг биз билан ёзилиб ўтирганига қанчалик хурсанд бўлса, толиқиб қолишидан шунчалик хавотирда экани кўриниб турар эди; шунинг учун Мастурага тез-тез дам беришни кўзлаб, кўпроқ бизни гапиртиришга, ўзи гапиришга ҳаракат қиларди.

– Сизнинг нима дардингиз бор? – деди Мир-рахимовга юзланиб.

Миррахимов бирданига учта дарднинг номини айтди.

– Вой шўрим!.. – деди Мастура, – жиндак-кина жонингизга-я! Шу жуссангизга учта дард сифдими?

Бўлди кулги! Айниқса, Миррахимов завқ қилиб кулди. Касаллик, ўлим тўғрисидаги гап тугаб, хушчақчақ суҳбат бошланишига илҳақ бўлиб турган Акрамжон Мастура бошлаган аскияни илиб кетди; аскияга жуда уста экан, оламда дард нима, ўлим нима эканини буткул унутиб, роса кулишдик. Афсуски, Миррахимовнинг йўғон товуши суҳбатимизнинг бузилишига сабаб бўлди: врач дахлиздан ўтиб бораётиб, унинг бесўнақай кулгисини эшитган бўлса керак, эшикни очиб қаради ва Мастурага зехн солиб, унинг юзида ҳорғинлик кўрди шекилли, бизни чиқариб юборди. Акрамжон кетимиздан чикди, бизнинг бу илтифотимиз Мастурага қанча куч-қувват беришини айтиб, кўнглида мавж уриб, ёш пардаси босган кўзларида кўриниб турган чексиз миннатдорчилик туйғусини айтиб битиролмас, афтидан, Мастуранинг бир дақиқалик ороми учун ўнг кўзини ўйиб беришга ҳам тайёр эди.

Палатамизга қайтдик. Ҳожи ака каравотида ёнбошлаб, қанд чой ичиб, ўзини елпиб ётар эди. Бўлиб ўтган хижолатли иш тўғрисида у ҳам индамади, биз ҳам индамадик. Ҳожи акага бир нима дейиш у ёқда турсин, Миррахимов икковимиз ҳам кечгача бир-биримизга сўз қотмадик; афтидан, борлиғимиз Мастура билан банд, қуюндай чарх ураётган таассуротлар, фикрлар, туйғуларни ифода қилгани сўз тополмас эдик.

Кеч кирди. Ҳожи ака ўртачарок хуррак тортиб уйкуга кетди. Мирраҳимов дам-бадам у ёқдан-бу ёққа ағдарилар эди, ниҳоят, менинг уйғок эканлигимни пайқаб, бошини кўтарди.

— Бу хотиннинг жони битта эмас, минг битта! — деди, — ҳозир тугаб қолган шамдай липиллаб ёнаётган жони башарти сўнган тақдирда ҳам, қолган мингтасини ёқиб кейин сўнади. Мана шу ишонч Мастурага ўлимни йўлатмайди.

Мирраҳимов узок жим қолганидан кейин яна бирдан:

— Эри-чи, эри? — деди, — бу йигитнинг ҳам рафторидан, йигитлик умри минг битта-ю, шундан биттагинасини Мастурага қурбон қияпти.

Эртасига Мастура ҳақида яна бир кўнгилсиз гап эшитдик: бечоранинг томоғидан ҳеч нарса ўтмаслиги устига қорнига тез-тез сув тўпланар экан...

Кунлар ўтиб ҳаммамиз тарқалдик. Мирраҳимов ўзининг МТСига, Ҳожи ака курортга кетди.

Орадан бир қанча вақт ўтгандан кейин шу томонга йўлим тушди-ю, касалхонани босиб ўтолмадим; кириб таниш ҳамширадан сўрасам, Мастура бир соатдан кейин операцияга ётар экан. Докторлар операция столидан туролмайди, деб беш ойдан бери унинг раъйини қайтариб келишар экан, охири бўлмабди — Мастура ўлсам товоним йўқ, деб тилхат берибди.

Кириб кўрай десам, доктор ижозат бермади. Менинг йўқлаб келганимни кўрса, далда бўладиган бирон сўз айтсам, зораки дармон бўлса деб кутдим.

Вақт-соати етганда Мастурани ҳамшира билан Акрамжон икки томондан суяб олиб чиқишди.

Лекин эшикдан чиқиши биланок Мастура икковини икки томонга итариб ўзи юрди; бардам кадам ташлаб, операция залининг эшигини ўзи очиб кириб кетди. Акрамжон, бутун диққати хотинида бўлгани учун мени пайкамади. Мастура эса менга бир қаради-ю, танимади шекилли, индамади.

Операцияга докторларнинг кўнгли чопмагани, хастанинг холи ўзимга маълум бўлгани, Мастуранинг ўлимнинг юзига бунчалик тик қарагани қоронғида қўрққан киши ашула айтганидек эмасмикин, деган гап кўнглимдан ўтгани учун операциянинг натижасини кутмадим, кечқурун касалхонага телефон қилмоқчи бўлганимда, ростини айтсам, телефон трубкасини дадил ололмадим. Йўқ, хайрият, Мастура операциядан бардам турибди. Шунақа дейишди.

Шундан кейин мен узок сафарга кетдим-у, Мастуранинг тақдиридан беҳабар бўлдим, лекин уни тез-тез эслар эдим; бу тоқати тоқ, жони темирдан инсоннинг тузалиб кетишини, яшашини, узок умр кўришини унинг ўзидан ҳам кўпроқ тилар эдим. Шунинг учун орадан уч йил ўтгач, Акрамжонни бир бегона хотин билан кўрганимда аламимдан дод деб юбораёздим.

Пахта байрами ҳеч қаерда Мирзачўлдагидек кизик ўтмаса керак, чунки бу ерга республиканинг турли вилоятларидан келган одамлар ўз вилоятининг ашуласини, ўйинини ҳам олиб келган дейишади.

Пахта байрамини ёр-жўралар билан Гулистонда ўтказдик.

Акрамжонни, боя айтганим хотин билан шу ерда, Гулистон марказининг чиқаверишида кўр-

дим. Ўрта бўйли, хушқомат, вужудидан ёшлик кучи ва ғайрати ёғилиб турган коп-қора жувон отда олма еб, йўл бўйида турар, Акрамжон ўз отининг айилини қайта боғламоқда эди. Акрамжон мени кўриб қолди-ю, жувонга бир нима деди. Жувон дарров отдан тушди. Иккови югуриб келди. Иккови ҳам мен билан жуда эски қадрдондай сўрашди. Бироқ мен, ҳарчанд қилсам ҳам, палатадан чиқиб операция залига кириб кетаётган Мастура кўз ўнгимдан кетмай, булар билан самимий кўриша олмадим: Акрамжонни бир нав кучоклаган бўлдим, жувонга эса қўлимнинг учини бердим.

Жувон:

– Амаки, мени танимадингизми? – деди ва хуржундан иккита олма олиб, бирини менга берди.

– Қаердадир кўргандай бўламан, лекин...

Жувон қўлидаги олмани устма-уст бир неча мартаба тишлади ва чала чайнаб ютди.

– Энди ҳам танимадингизми? – деди.

Танидим! Фақат кўзидан танидим! Кулимсираб, оламга табассум сочиб турган бу жувон ўша Мастура эди. Мен нима дейишимни билмай:

– Бу ёқда нима қилиб юрибсиз? – дедим.

Мастура кулди.

– Кучимни, ғайратимни тўла-тўқис ишга солиб юрибман, – деди.

– Операцияга кириб кетаётганингизда мен йўлакда турган эдим, хаяжонда бўлсангиз керак, танимадингиз...

– Йўк, амаки, – деди Мастура бироз хижолат бўлиб, – кечирасиз, атайин сўрашмаган эдим... Сўрашсам, менга тасалли берар эдингиз... Ўша

тобда менга тасалли бериб айтилган ҳар бир сўз ишончимга рахна, кўнглимга гулгула солиши мумкин эди.

Узоқ суҳбатлашдик. Эр-хотин отларини етаклаб, мени талай ергача кузатиб қўйишди: сўнг хайрлашиб сўл томонга от қўйиб кетишди.

Мен саҳрода лочиндай учиб кетаётган Мастура билан Акрамжонга узоқ қараб қолдим.

Иккови уфққа етганда, бири орқага қайтди, хаял ўтмай етиб келди.

Бу Мастура экан, йўлдан бир неча қадам нарида туриб:

— Амаки, Ҳожи акамга салом айтинг, — деди ва уфқда кутиб турган Акрамжонга томон от қўйиб кетди.

Шаҳарга қайтганимиздан кейин Мастуранинг омонатини топшириш учун Ҳожи акани топдим, лекин саломини топширолмадим: Ҳожи ака бечора қазо қилган экан.

1956

КАРАВОТ

Ҳанижоннинг хотини туғмай юриб-юриб бирданнига қўчқордай ўғил туғиб берди.

Ҳанижон хотини ҳомиладор бўлганда ҳам, болани кўтариб юрганда ҳам, ой-куни яқинлашиб қолганда ҳам бунга қишлоқда ҳар куни, ҳар ерда бўлаётган ва бўладиган ҳодиса деб қараган эди. Бироқ боланинг ер юзига тушуви унинг учун ҳеч қачон, ҳеч ерда кўрилмаган ва кўрилмайдиган ҳодисадай туйилди; назарида бутун қишлоқ кўпдан бери шу кунга маҳтал бўлиб, ҳозир фақат

шу тўғрида гапираётгандай, ҳар бир суюнчи олиб келган ва ҳар бир «қуллуқ бўлсин» деган киши шуни тасдиқ қилаётгандай бўлар эди. У «дада-си» деган сўзни биринчи марта эшитганида бу сўз қаеринидир қитиклади, қаеригадир иссиққина тегиб, бутун вужуди яйраб кетди.

Мана шу Ғанижон ўғилчасига каравот олгани туман марказига борди, кўзига энг чиройли кўринган каравотчани олди ва отига ўнгариб қайтиб келмоқда эди.

Йўл бўйидаги ариқлар афти буришганича музлаб қолган, дарахтлар чўлтоқ супургига ўхшайди. Ҳаво, куни бўйи зўр бериб лоақал тўрттагина қор ташламаганидан хуноб бўлгандай, қовоғи солиқ. Шунинг учун, ҳали кун ботмагани ҳолда, қош қорайган. Қисқаси, кишининг баҳрини очадиган ҳеч нарса йўқ. Шундай бўлса ҳам, Ғанижон гашт қилиб, отнинг оёқ ташлаши ва сувлуқнинг шиқиллаши мақомига ашула айтиб борар эди:

*Ҳой-ҳой, менинг ёримсан,
Танимдаги жонимсан,
Қоронғи кечаларда
Ёндирган чирогимсан...*

Пахтаобод кишлоғининг чиқаверишида йўл бўйида ўтирган кимдир қўлини кўтариб Ғанижонга бир нима деди. Шу онда орқадан гуриллаб автомобил келиб қолди-ю, Ғанижон унинг нима деганини эшитмади. От автомобилдан ҳуркиб, хийла ергача суриб кетди. Ғанижон қайтиб келгани эринди-ю, кета берди. Бирон километр йўл босганидан кейин, шу яқин ўртадан милтиқ товуши чикди. Тепаликдаги бақатеракдан гур

этиб кўтарилган бир тўп қарға «қа-қуғ» деганича ҳар томонга учиб кетди. Қарғаларнинг қағиллаши Ғанижонга совуқни ва йўл бўйида ўтириб қўлини кўтарган ҳалиги кишини эслатди. Ким экан у, шу совуқда кўчада ўтирган? Нега қўлини кўтарди-ю, нима деди? Бемахалда йўлга чиққан бирон йўловчи экан-у, «отингга мингаштириб ол» дедимикин? Ундай бўлса, нега ўрнидан турмади?

Ғанижон беихтиёр орқасига қаради-ю, яна йўлида давом этди; бирон ашула бошламоқчи бўлган эди, йўл бўйида ўтирган киши сира назаридан кетмай, ҳеч нарса эсига келмади.

Нега йўл бўйида ўтирибди? «Мингаштириб ол» демоқчи бўлса, нега ўрнидан турмади? Ё касалмикин? Агар шундай бўлса, яхши бўлмади. Ҳали ҳам қайтиш керак. Борди-ю, аскарликдан бўшаб келаётган бирон ногирон бўлса-чи?

Ғанижон дарҳол отининг бошини буриб орқага чопди; ўша одам ўтирган жойни тусмол билан топди. Бу ерда ҳеч ким йўқ эди. Товуш чиқарди. Ҳеч ким жавоб бермади. Шу атрофни кўп қидирди, тополмади. Негадир «ўша одам, албатта, ногирон» деган фикрга келди. Назарида, у оқсоқланиб, қишлоққа кириб бораётгандай бўлди. От қўйиб қишлоққа кирди. Бир неча кишини тўхтатиб сўради. Ҳеч ким «ўша одам мен» ёки «шундай одамни кўрдим» демади. Ғанижон «пиёда жунаган экан, кўрмабман» деган гумон билан орқага қайтди; яқин икки километр ергача йўлнинг икки томонини синчиклаб кўздан кечириб от чопди; яна қайтди...

Шундай қилиб, Ғанижон уйига ярим кечаси келди. Унинг авзойи шундай эдики, хотини қўлидаги чиройли каравотчага ҳам қарамай:

– Вой ўлай, нима бўлди? – деди.

– Хеч... чарчадим, – деди Ғанижон, лекин бўлган воқеани хотинига айтгани уялди.

Бир уйқуни олиб турган хотини яна уйқуга кетди ҳамки, Ғанижон киприк қокмади. У кўзини юмиши билан шинел кийган оқсоқ киши кўз олдида келар, рўпарасида қўлтиқтаёққа таяниб туриб «ҳали шуми меҳри оқибат» деётгандай бўлар эди. Ғанижон тамаки чеккани туриб, токчадаги патнисни тушириб юборди. Хотини уйғонди.

– Ҳа, нима қилиб юрибсиз? Чироқни кўтарсангиз-чи!

– Тамаки қаерда?

– Нима қиласиз?

– Миниб бозорга бориб келаман! Тамакини нима қилади киши? Чекади-да! – деди Ғанижон бўғилиб.

– Ҳа, мунча... кечаси тамаки чекадиган ода-тингиз йўқ эди, шунга сўрадим.

Эрини хеч қачон бундай кайфиятда кўрмагани, ундан сира дағал сўз эшитмагани учун хотинининг кўнглига гулгула тушди, ўрнидан туриб ёнбошлади.

– Бирон жойингиз оғрияптими?

– Йўқ.

Ғанижон тамаки чекди ва келиб чўзилди. Хотини унинг бошини силади.

– Биров хафа қилдими?

– Йўқ.

Хотини бироз туриб яна сўради:

– Нега бемахалга қолдингиз?

– Йўлда иш чиқиб қолди.

– Нима иш? Нима бўлди? Айтинг, ўргилиб кетай... Менга айтмасангиз кимга айтасиз...

Ганижон, хотини жуда катта ташвишда қолганини пайқаб, гапнинг учини чиқарди.

– Келаётсам, йўл бўйида биров ўтирган экан, қўлини кўтариб «жон ака, мени мингаштириб олинг» дегандай бўлди.

– Ким экан у?

– Ўрнидан турмади. Шундан гумон қилдимки, аскарликдан бўшаб келаётган бирон ногиронми... Ногирон эканлиги аниқ!

– Дарров мингаштириб олмадингизми?

– От, ҳаром ўлгур, суриб кетиб қолди. Қайтиб бориб тополмадим. Чақирдим, у ёқ-бу ёқни кидирдим. Ўтирган жойини отдан тушиб қарамабман, шунга кўнглим ғаш бўлаётибди. Яраси ёмонрок бўлса, кўнгли озиб, ўша ерда ётиб қолдими...

– Унчалик эмасдир... Аввали шуки, аскарликдан бўшаб келган киши йўл бўйида «ким ўтар экан» деб ўтирмайди, уларга от-арава, машина ҳамма вақт тайёр, ҳамма вақт топилади.

Хотини бу гапни Ганижонга тасалли бериш учун бошлаган эди, бироқ унга тасалли беришдан бурунроқ ўзининг кўнглига ғашлик тушди. Унинг назарида, ўша одам ҳақиқатан ногирон бўлиб, яраси очилганлиги орқасида кўнгли озган, ҳозир ҳушига келиб, ариқ бўйида инқиллаб ётгандай бўлди.

– Ўтирган жойини қарамадингизми?

– Қарадим, лекин отдан тушиб қараганим йўқ. Қоронғи эди.

– Вой, одам ҳам шунчалик беғам бўлади-ми? Отдан тушиб пайпаслаб қарамайсизми! Энди нима бўлди!

Ганижон ирғиб ўрнидан турди.

– Бориб келсаммикин?

– Шу вақтгача ётармиди?

– У-ку ётмас, биров олиб кетар, лекин бу аҳволда биз ётолмаймиз-да!

Фанижон дарров кийиниб чикди ва бориб колхоз отбоқари Насибалини уйғотди. Насибали маст уйқуда ётган экан, малол келиб гаплашди.

– Қаёққа борасиз шу маҳалда?

Гапни чўзмаслик учун Фанижон ёлғон гапирди:

– Амакимнинг ўғли аскарликдан бўшаб келибди, шуни кўриб келаман.

Насибали дарров отхонага кириб, битта отни етаклаб чикди.

– От минганда одам орқа-олдига қараб юради, – деди қоринбоғини тортаётиб, – ҳали сал бўлмаса автомобил уриб кетаёзди.

– Қачон?

– Ҳали-чи, ҳали! Пахтаободдан чиқаверишда!

– Қўл кўтарган сизмидингиз! У ерда нима килиб ўтирган эдингиз?

– Арпага борган эдим.

– Э, саломат бўлинг! Бўлди, от керак эмас!

Насибали хайрон бўлганича қолаверди. Фанижон югурганича уйига келди ва эшикдан шовқин солиб кирди:

– Насибали экан! Насибали!

Бола эмизиб ўтирган хотин ўрнидан туриб беихтиёр:

– Вой, ўлсин... – деди.

Бирпасдан кейин эр-хотин можарони унутишди. Фанижон каравотнинг бир томонини кўтариб:

– Бу каравотни кўрдингми? Каравот олиш мана бундоқ бўлади. Туғишни сенга-ю, каравот олишни менга чиқарган! – деди.

Эр-хотин хотиржам бўлиб уйқуга кетишди.

ЙИЛЛАР

Ўтди умрим, воҳ, дариг...

Қадимги қўшиқ

Ҳожимирсирож автобусда жой талашиб болали бир хотин билан айтишиб қолди. Бир мактаб бола ҳам келаётган экан, шу орага тушди-ю, ёмон бўлди. Бу қоқвош «шу ишингиз нотўғри» дейиш билан-ку, Ҳожининг қорнига қозик қоққандек бўлган эди, яна «хўмрайманг» дегани нимаси?

Ҳожи бирпас заҳарини ютиб турди-да, бола автобусдан тушиб кетаётганида, секин кўлини узатиб, қулоғини ушлади ва уч буклаб туриб каттиқ қисди; қисди, жонининг бориचा қисди! Бола, «қулоқдан айрилдим» деб ўйлаган бўлса керак, кўрқиб дарров ушлаб кўрди – йўқ, қулоқ жойида. У автобусдан тушиб, ловуллаб турган қулоғини ушлаганича Ҳожига қаради ва бисотидаги энг оғир, энг даҳшатли ҳақоратни ишлатди, яъни «тарбиясиз!» деди.

Ҳожи ҳузур қилиб ўч олганидан, боланинг сўккани бошқа сўз тополмаганидан хурсанд бўлиб, орқасига суянди ва атрофига назар ташлади; қараса, ҳамма, айниқса, шофёрнинг орқасида китоб кўриб ўтирган киши ўзини кулгидан зўрға тийиб турганга ўхшайди. «Ҳароми, мени тоза расво қилганга ўхшайди, – деди ўзича. – Бу ҳозир кулиб юборади, ҳозир кулмаса кейин, уйига бўлиб кулади; бола-чақаси билан кулади! Нега мен у итваччанинг қулоғини шартта узиб кўлига бермадим?»

Ҳожимирсирож шошиб автобусдан тушди, ланинг кетидан кетди. Бола ҳамон қулоғини

ушлаб борар эди; бир орқасига қараб Ҳожини кўрди-ю, жадаллаб муюлишдаги каттакон икки қаватли бинога кириб кетди. Ҳожи уни бу ерга қочиб кирди деган ўйда эшикнинг олдида узок пойлаб ўтирди. Қуёш ботди ҳамки, бола чиқмади. Ҳожи аста эшикни очиб кирди. Болани пастдан тополмай, оёғининг учида юриб иккинчи қаватга чиқаётган эди, кимдир зинанинг устидаги чироғини ёқиб юборди. Ҳожи бир чўчиб тушди ва юқорига қаради. Юқорида ўзига маълум Орзиқул турар эди. Ҳожи уни қаердадир қоровуллик қилади деб эшитган, лекин қаерда эканини билмас эди.

– Э, ха, Орзиқул, – деди, – бу ерда нима қилиб юрибсиз? Шу ердამисиз?

– Ҳа, биз шу ерда, – деди Орзиқул, тўнининг энгини кийиб. – Ўғлимизга шу ердан жой теккан. Сиз нима қилиб юрибсиз?

Ҳожи гангиб қолди. У, «Орзиқулнинг ўғли яхши йигит чиқди, ҳозир битта ўзи ўттиз иккита машинага қарар эмиш» деб эшитган, лекин унинг шундай жойда туришини хаёлига ҳам келтирмаган эди.

– Шунақами, – деди Ҳожи бошқа сўз тополмай, – бу жой ўғлингизга теккан экан-да, мен ўзингизга теккан деб эшитган эдим... Буюрсин... Шундай ўтиб кетаётган эдим, эсимга тушиб қолдингиз, бир кирай дедим, Орзиқул уида бўлса, куллуқ бўлсин қилиб чиқай...

– Жуда соз бўпти-да, Ҳожим! Кўп яхши қилибсиз. Қани кирсинлар... Йўк, йўк, қавушни ичкарига ечадилар... Заб келибсиз-да. Ўзим ҳам сизни бир айтиб келаман, бирпас гапиришиб ўтирамиз деб юрган эдим.

Орзикул бу гапни меҳмоннинг кўнглига бўлиб айтмади, ростдан ҳам Хожимирсирожнинг бир келишига орзуманд эди. Лекин, ростини айтганда, Хожини уйига таклиф қилишдан муроди бирпас гапиришиб ўтириш эмас, унга ўз турмушини кўрсатиш эди. У, уй-жойини, маишатини кўрсатиш билан мақтанмоқчи эмас, чунки қўлга киргизган нарсаси ўз кадр-қимматидан юқори бўлган одам мақтанади. У фақат ҳақиқатни айтмоқчи, «чўлок чўлоқлигидан, камбағал камбағаллигидан норизо бўлса, Худонинг қаҳри келадиган» замонда хокисор бўлган одамларнинг ўт кечиб, сув кечиб олиб борган курашлари натижасида турмушлари қандай ўзгарганлигини кўрсатмоқчи, холос. Орзикул бу ҳақиқатни кўрсатиш билан таъна қилмоқчи ҳам эмас, чунки таъна қилиш — қаттиқ ўпкалаш деган сўз. Хожидан нима деб ўпкалайди? «Шунча йил сенинг заводингда ишлаб қорним ҳам тўймади, очдан ҳам ўлмадим; сен мени от қатори кўрар эдинг; тойпахталар остида қолиб қовурғам синганда касалимни маҳалла боққан» деб ўпкалайдими? Хожи шундай қилмаслиги керак эмишми? Завод эгаси-я? Лекин Хожи ўша вақтда шундай қилмасам бўлар экан, деб ҳозир айтиши мумкин ва айтади ҳам, чунки шу гап билан бировнинг кўнглини юмшатиб бир пиёла чойини ичади.

Орзикул Хожини дахлизнинг охиридаги эшикка — ўзининг бўлмасига бошлади. Бу бўлмада балконга чиқиладиган эшикнинг туткичига илинган аллақандай бир халтадан бўлак ҳамма нарса Хожининг кўзига қалбаки кўринди шекилли, бутун жиҳозларни алоҳида-алоҳида кўздан кечирди, ҳатто деворларни чертиб кўрди.

Орзикулнинг келини Тожихон кирди. У, меҳмон билан кўришиб, нариги уйга таклиф қилди. Орзикул Ҳожини ошхонага бошлаб чиқди. Ошхонада Мурод харита кўриб ўтирар эди.

– Келдингми, ўғлим, – деди Орзикул, – мана Ҳожи бобонг ҳам келдилар.

Мурод дарров туриб Ҳожи билан сўрашди ва назокат билан унга жой кўрсатди.

– Келинг, Ҳожи бобо. Кўринмайсиз, келмайсиз...

– Баракалло, ўғлим, баракалло, – деди Ҳожи курсига эҳтиёт билан ўтираётиб. – Умрингиз узоқ бўлсин. Кўпдан-кўп хурсанд бўлдим... Ўғил деган шундоқ бўлсин, отасини рози қилсин. Кўп хурсанд бўлдим. Хўп... Бу гилам... бу гиламни неча пулга олдингиз?

– Эсимда йўқ. Анча бўлди олганимизга.

– Ўтган ҳафта бозорга бир гилам чиқди, гиламмисан гилам эди-да. Бир минг уч юзга савдо қилиб, Қодиралининг ўғлига олиб бердим. Гилам таниган одам икки мингга индамасдан олади. Шунақа нарсалар керак бўлса менга айтиб кўйинг. Хўш... яшанг, ўғлим, кам бўлманг. Энди Орзикул оёғини узатиб, баҳазур ёта берса ҳам бўлар экан. Биз бурун замонда шунча давлат билан ҳам бу хилда орзу-ҳавас кўрган эмасмиз. Энди ишламасиз-а, Орзикул?

– Нега ишламас эканман, қирқ тўртинчи мактабда қоровуллик қиламан. Мен ишламасдан туролмайман... ўрганмаганман...

– Ана шу чакки-да, Орзикул, ана шу чакки! Ношукрчилик...

– Ношукрчилик бўлса ҳам ўрганмаганман.

Мурод кулди:

— Кўрдингизми, ўрганмаганлар! Бу кишини ишлаш ҳуқуқидан маҳрум қилишга ҳаддим сифмайди.

Тожихон овқат келтириб қўйди. Овқат вақтида Ҳожи ҳеч кимга сўз навбати бермай, бурунги замонни ёмонлаб кетди. Маълум бўлишича, бурун замонда, завод эгаси бўлишига қарамай, у ҳам жабр кўрган экан: уезд ҳокими «акангизни мингбоши қиламан» деб уч минг йигирма етти сўм пулини еб, сайловда дегрезлик Исомиддин деган жаллобни сайлаган экан. Тожихон «пиқ» этиб кулиб юборди ва Муродга қаради:

— У қанақа сайлов? — деди.

— Мен қаёқдан билай. Дада, у қанақа сайлов? Орзиқул анчадан кейин жавоб берди:

— Мингбоши сайлов деб эшитар эдим-ку, ҳеч кўрган эмасман... Қанақа сайлов бўлар эди, мана Ҳожим айтдилар-ку... Оббо хотинталоқ-эй, шунақа қилган денг, Ҳожим!..

Тожихоннинг кулиши, Орзиқулнинг сўзидаги калака оҳанги Ҳожига ёкмади. У, кичкина пичоқчаси билан суяк тозалар экан, сўзни бошқа, буларга хуш келадиган мавзуга буриш ниятида бирдан сўради:

— Ўғлим, — деди, — стахановчилик дейсизлар, бунинг ҳикмати нимада? Жуда кўп нарсаларни ақлим ола бермас эди, энди секин-секин фаҳм-лаяпман. Лекин шу стахановчилик ҳеч ақлимга сифмайдиган иш бўлиб чикди. Бурунги замонда битта одам, менинг билишимча, жуда нари борса уч ярим пуд пахта терар эди, ҳозир йигирма беш пудга етказиб терар эмиш. Мана, сиз, битта ўзингиз ўттиз иккита машинага қарар эмишсиз...

Мурод мийиғида кулиб, Тожихонга қаради:

– Тожихон, сиз айтинг, нима учун ҳозирги одамлар Ҳожи бобонинг ақлларига сиғмайдиган ишларни қилишади? Айтинг, сиз ҳам стахановчи-ку.

Тожихон жавобга лаб очганида эшик тақиллади-ю, туриб кетди. Жавобни Муроджон ўзи берди:

– Стахановчиликнинг ҳикмати шундаки, ҳожи бобо... Ўзимизда бир мақол бор-ку: «Бировнинг ишига саратонда қўл совқотади». Стахановчиликнинг ҳикмати ҳаммадан бурун шундаки, мен бошқарадиган ўттиз иккита машина ҳам, бу машиналар билан қилинадиган иш ҳам бировники эмас. Бу – бир...

Эшикни тақиллатган Ўлмас экан, йўлакда онасига нима тўғридадир қувона-қувона сўзлаётган товуши эшитилди. У, шу қувончини отасига ҳам айтиш учун бўлса керак, шошилиб кирган эди, не кўзи билан кўрсинки, ҳали автобусда «тарбиясизлик» қилган киши ўтирибди! Ўлмас ихтиёрсиз қулоғини ушлаб, секин ётоққа томон бурилган эди, Мурод тўхтатди:

– Хўш, ўртоқ командир, қанақа кино кўрдигиз?

Болани таниб, Ҳожининг эси чиқиб кетди. «Оббо ҳароми, – деди ичида, – ҳозир арз қилади. Агар арз қилса, чўнтагимга қўл солди дейман!»

– Ўртоқ командир танкист бўлар эмишлар, – деди Тожихон кулиб. – Учувчи бўлишдан айнибдилар... Ўлмас, меҳмон билан сўрашмайсанми?

Ўлмас сўрашгани қўл узатди. Ҳожи унинг қўлини олар экан, ўрнидан турди:

– Энди мен кетай, беаҳалга қолмай, – деди.

У, боланинг шикоят қилишидан ва бунинг на-
тижасида ўнғайсиз аҳволда қолишидан кўркмаса
ҳам бўлар эди, чунки Ўлмас ҳеч шикоят қилиб
ўрганган бола эмас. Орзиқул уни пастгача ку-
затиб хайрлашди. Ҳожи кўчанинг у юзига ўтиб,
битта-битта кадам ташлаб борар экан, ўйлар эди:
«Машина ҳам, бу машиналар билан қилинадиган
иш ҳам ўзингники... танкист... танк ҳам ўзин-
гники! Йиллар, йиллар ўтди! Ўтган бу йиллар
дунёни остин-устин қилди!..»

1939

МАЙИЗ ЕМАГАН ХОТИН

– Аёл киши эркакка қўл бериб сўрашдими
– бас!.. Рўза тутган киши оғзини чайқаса, сув
томоғига кетмаса ҳамки, рўзаси очилади – шу
оғиз чайқашдан баҳра олади-да!

Абдулҳакимнинг қизига уста Мавлоннинг ўғли
бир ҳовуч майиз берганини ўз кўзим билан кўр-
ганман. Ҳаё борми шуларда? Шариат йўли –
хўп йўл. Ўн бир яшарида паранжи ёпинмаган
қиздан қўлни ювиб қўлтиққа ура беринг. Паран-
жи ҳаёнинг пардаси-да!

Мулла Норқўзи ҳар куни бозордан қайтиб
самоварга чиқади ва кўнгли тортган одамларни
атрофига тўплаб, ярим кечагача шариатдан юз
ўгирган хотинлар тўғрисида шундай вайсаб ўти-
ради; баъзан панжасини ёзиб, ўзи билган оила-
ларни санаб чиқади:

– Сотиболдиннинг хотини дорихонада ишлай-
ди, ҳар куни мингта одам билан жавоб-муомала
қилади: ахир, биттаси бўлмаса биттаси кўз қиса-

ди-да! Меликўзининг хотини автобусда кондуктор, баъзан ярим кечада келади; иши эрта тугаган куни ҳам ярим кечагача юрса, айшини қилса эри билиб ўтириптимиз? Иззатилланинг синглиси бўлса артист — халойиққа қараб муқом қилади. Норбутанинг қизи докторликка ўқийди, мингта ошнаси бор десанг-чи! Эркакларнинг ичида юргандан кейин нима бўлар эди! Бўйга етиб қолган қизларини мактабга юборган оталарга хайронман... Шулар хотинининг ёки қизининг ўйнашлик қилиб тургани устига кирса-чи, Қуръон урсин агар, «бенават» деб чиқиб кетади... Пухта гап шу!

Очиқ хотин-қизларнинг ҳар бир ҳаракатидан мулла Норқўзи бузуқликка далолат қиладиган талай белгилар топади. «Етти қават парда ичида» ўтирадиган ўз хотини эса булар қаршисида кўзига фаришта бўлиб кўринади: намоз ўқийди, тўпиғидан юқорисини аврат ҳисоблаб, жиякли иштон кияди...

Бир куни кечкурун мулла Норқўзи ховлида чўт уриб ўтирар, хотини эса намозшомгулларга сув қуяр эди. Шу онда ҳовлининг устидан пастлаб учган самолёт ўтиб қолди. Хотин чарс беданадай патиллаб, қочмоқчи бўлганида юзини карнайгулнинг поясига уриб олди. Юзи бутокка ёмон тегди. Кўнгли озди.

— Ахир, мунча! — деди мулла Норқўзи, — самолёт паст кўрингани билан ундаги кишига сен жуда кўринганингда чумолича кўринасан.

— Чумолича кўринсам ҳам кўринар эканман-ку ишқилиб! — деди хотин йиғламсираб.

Мулла Норқўзи ҳазил билан унинг аламини босмоқчи бўлди:

– Э, ҳали мен сени очаман деб юрибман-ку!

Хотин унинг юзига хўмрайиб қаради-да, кейин зарда қилиб уйга кириб кетди ва қоронғи уйнинг аллақайси бурчагидан унинг товуши эшитилди:

– Ҳар кимнинг гўри бошқа... Зериккан бўлсангиз, у дунё-бу дунё юзимни қора қилмасдан, жавобимни бера қолинг...

У бир ҳафта бўйи қовоғини очмади, уч кеча ўрнини бошқа солиб ётди. Мулла Норқўзи ўша гапни ҳазиллашиб айтганини арз қилиш учун олдидан келса тишлар, кетидан келса тепар эди; бир кечаси гапни хотинининг диёнатли, покдомонлигидан бошлаган эди, хотин анча юмшади.

– Ҳазилингиз қурсин! – деди чироқни пастлатаётиб, – кишининг имонини қочиради. Очилиш у ёқда турсин, очик хотинларнинг юзини ҳам кўрмайман, деб онт ичганман. Бир куни беш-олтита очик хотин орасига кириб қолиб, не вақтгача кўнглим ғаш, таъбим кир бўлиб юрдим. Тушимда раҳматли дадамни кўрдим, мен билан гаплашмадилар. Гапни кўринг-а, айтгани кишининг юзи чидамайди: бегона эркакнинг қўли ок сочни қорайтирар эмиш. Тавба қилдим...

– У нима дегани экан?

– Оббо, мунча суюлдингиз? Шундақа гапларга сизнинг ҳам суюлдингиз йўқ. Нарӣ ётинг!

– Бегона эркак, кишининг қизлигини эсига солади дейди-да!

– Шундақа гапларни очик гапиришадими-а?

– Бо, Худо, паранжини ташлаб кўчада юришга юзи чидагандан кейин уяти борми! Қуриб кетгурлар, бирам шармандаки... Тавба қилдим. Баданингда наминг борида беш-олтита эркакни кўрмасанг, умр бўладими, бу умр дейди-я! Тағин

ҳам зилзила бўлиб ҳаммани ер ютмас экан-да! Тавба қилдим-эй...

Мулла Норқўзи эртасига самоварга чиққанида яна панжасини ёзиб ўзи билган очик аёлларни санаб чиқди ва хотини айтган айбларни буларнинг ҳар қайсисига тақди, жиндай ўзидан ҳам қўшди.

— Ахир, биттаси оппоқ сочи билан менга тегишди-да! Сочинг оқарса ҳам тиниб ўлмас экансан-да, десам, сочим оқ бўлса ҳам кўнглим қора, дейди.

Шунда ўтирганлардан бири, интиҳосиз гапдан зерикди шекилли, қаттиқ эснаб, деди:

— Мен сизга айтсам, мулла Норқўзи, гап паранжида эмас. Николай замонида исловотдаги хотинлар бош яланг эмас эди-ку! Энди сиз ҳар нарсая дейсиз-у, бунчалик эмас, кўзингизга шундай кўринади. Мана, мен сизга айтиб берай: умримда хотин-халажга суюқлик қилган одам эмас эдим, баҳорда қишлоққа кетаётиб йўлда бир хотинга ҳамроҳ бўлдим. Ит олиб кетаётган экан. Ҳали сиздай, менинг ҳам кўзимга бу хотин жуда тайёрга ўхшаб кўринди. Ҳазиллашдим, суюқлик қилдим. Индамаганидан кейин бир шама қилиб кўрай-чи, дедим. Итнинг оғзига чарм тўр тутиб қўйган экан, «жонидан, нега итингизнинг оғзини боғлаб қўйибсиз, кўчадан ўзи топиб егани яхши эмасми?» десам, «бунинг ҳам оғзи сизнинг оғзингиздай шалақ, эҳтиёт яхши-да» дейди. Терлаб кетдим. Орқамга қарамай бир қочдим... Шариат хотинни қаттиқ тутиш керак дейди-ю, аммо хотинни қанча қаттиқ тутсангиз, шунча ғафлатда қолишингизни пойлайди.

Мулла Норқўзи бу одамнинг оддий ҳақиқатни англамаслигидан қойиди:

– Бехуда гап! Мана менинг хотиним нима эканини ўзим биламан. Паранжисини ташлаб икки кун кўчада юрсин-чи!

У одамнинг зардаси қайнаб кетди:

– Нега кўчада юради? Кўчада паранжилик юрса ҳам айнийди-да! Тўғрисини айтайми? Паранжилик хотин ҳаром ишга яқинроқ бўлади. Сабаб денг! Агар сиз юзига кулиб қарамасангиз, деворга шоти қўйиб кўчага мўралайди: қўйлаклик олиб бермасангиз, том орқасидан қўйлаклик узатадиган чиқиб қолади. Очилган хотин-чи, қўйлак олиб бермасангиз ўзи ишлаб, ўзи олади.

Эҳтимол, шундайдир, аммо мулла Норқўзининг хотини покдомон. Агар мулла Норқўзи ўн йил юзига кулиб қарамаса, қопдан қўйлак, бўйрадан лозим кийишга мажбур қилса ҳам, пинагини бузмайди. Ҳар қандай хотин билан ҳам инок бўлавермаганининг ўзи ўта диёнатли, покдомон эканининг нишонасидир. Унинг биттаю битта ўртоғи бор. Бу хотин тўғрисида мулла Норқўзи шундай фикрда агар фаришта илгари ўтган бўлса – шунинг онаси, энди туғилса – шунинг боласи бўлади, агар ҳозир ер юзида бўлса – шу хотиннинг ўзи. Шунча келади, ҳафталаб, ўн кунлаб туриб қолади, наинки шу чокқача мулла Норқўзига товушини эшиттирмаса! Шариатни маҳкам ушлаган хотин шаҳарда иккита бўлса, бири – мулла Норқўзининг хотини, иккинчиси – шу! Намоз ўқийди, одатдаги рўзадан ташқари ашур ойида рўза тутади, заводдан чиққан нонни, ҳозирги кушхоналарда сўйилган молнинг гўшти-ни емайди. У келиб турганда мулла Норқўзи ташқарида – меҳмонхонада ётиб юради ва уйини аллақандай нурдан мунаввар бўлгандек сезади.

Шунинг учун бошқа меҳмонлардай сира унинг «иззати уч кун» бўлмайди, неча кун турса ҳам, товук гуштини қуймоққа ўраб, қаймоққа ботириб ейди. Узоқ туриб қолган вақтларида хотини:

– Қуриб кетсин, кета қолмайди ҳам. Лабларим куруқшаб кетди. Садқаи эркаклик кетинг, хилватга тортиб ўпишни ҳам билмайсиз! – деб чиқса, мулла Норқўзи уришиб беради:

– Ўзингга муносиб гапни гапир! Енгил бўлма! Меҳмон – атоийи Худо.

Мулла Норқўзи сафарга кетадиган бўлиб қолди; кетишидан бир кун илгари хотинига айтиб, ўша фариштани олдирди ва ўрта эшик олдига бориб қиёматлик синглисидан илтимос қилди:

– Синглим, мен ўн кунда қайтиб келаман, келгунимча ўртоғингиз билан бирга бўлинг. Мана, ўзингиз кўрган жой, бемалол айшларингни қилинглар. Хўпми, синглим?

– Хўп, деяптилар, – деди мулла Норқўзининг хотини, – бу кишининг ҳам, менга ўхшаб, бошқа гапиришадиган ўртоқлари йўқ.

Хотини кечқурун меҳмонхонага овқат олиб чиққанида мулла Норқўзидан ўпкалади:

– Уятга ҳам ўлдирасиз кишини! – деди йиғламсираб, – ўртоғим ҳар келганида менга бир нарса олиб келади. Мана бу сафар бир жўра шоҳи олиб келибди. Шу чокқача битта дастурмол ҳам беролганим йўқ. Мен-ку йилда беш газ чит кўрмайман, келишингизда шу бечорага бир нарса олиб келсангиз-чи сиз ҳам одам бўлиб!

– Э, девона, ўзи нарсага мухтож бўлса, сенга нарса олиб келармиди! Ҳарна бўлса Худонинг бергани, олиб қўя бер, яхши гапингни аяма!

– Ҳеч бўлмаса битта паранжи олиб келинг, савоб бўлади. Хотин кишига паранжи олиб бериш мачит солишдан ҳам савоб эмиш. Паранжиси эски, ҳар келганида бировникини ёпиниб келади.

– Хайр, майли. Аммо мен келгунча сени ёлғиз ташлаб кетмасин. Қўни-қўшнилари билан кирди-чиқди қилманглар.

Хотинининг чехраси очилиб кетди-да, бурилиб кетар экан, қизларга хос шўхлик билан айланиб, деди:

– Бир нарсангизни бузиб қўйдим, айтсам уриш-майсизми? Олиб келган суратингиздаги одамлар худди кишининг афтига қараб турганга ўхшайди, игна билан ҳаммасининг кўзини ўйиб қўйдим.

Мулла Норқўзининг аччиғи келди, чунки бу «Маккаи мукаррамани» бир сартарош ўртоғидан минг илтимос билан олган эди.

– Ахир, ундаги одамлар ҳаммаси ҳожи-ку!

– Ҳа, ўла қолсин, ҳожи одам эмасми!

Хотин кириб кетди. Мулла Норқўзи овқатини еб, чойга умидвор бўлиб ўтирганида, кўча эшигидан ёшгина бир хотин кириб келди; чиммати қўлида, важохатидан уйига ўғри қирган, ёрдамга киши чақиргани келган одамга ўхшар эди. Мулла Норқўзига бир қаради-да, тўғри ичкарига йўналди. Эркакни кўра туриб юзини беркитмаганига мулла Норқўзининг ғаши келди ва шундай беибо хотиннинг ичкарига – фаришталар олдида киришини хоҳламади.

– Ҳай, ҳай! Хўш кимда ишингиз бор?

Хотин ўрта эшикдан кириб кетди. Мулла Норқўзи дарғазаб бўлиб ўрнидан турди ва эшик олдида бориб бор товуши билан бақирди.

– Ҳай хотин, дейман, қандоқ беҳаёсан! Жинними ўзи бу...

Шу онда ичкаридан ўз хотинининг товуши эшитилди:

– Э, қандақа хотин бу, бировнинг уйига бостириб киради!..

Нимадир гурсиллаб ерга тушди, нимадир синди. Уйнинг эшиги шарақлаб очилди. Бир лаҳза жимликдан сўнг ҳалиги бегона хотиннинг бакирган товуши эшитилди:

– Худо кўтарсин сен мегажинни! Иккита болам бор! Бўйдоқ йигит қуриб кетганмиди?!

Яна нимадир синди.

– Ҳай, нима гап?! – деди мулла Норқўзи бўсағада туриб, – синглим, сиз ўзингизни бир четга олинг! Нима дейди бу манжалақи!

Бегона хотин айвонга чиқиб дод устига дод солди. Бирпасда том, девор устлари, ички-ташқи ҳовлининг юзи одамга тўлди. Мулла Норқўзи айвоннинг пастидан келиб у хотиннинг этагидан тортган эди, хотин жон-жаҳди билан бир тепиб оғзи-бурнини қоп-қора қон қилди; бунга ҳам қаноат қилмай, унинг устига ўзини ташлади.

– Войдод, халойиқ, бу қандай эркакки, хотинини бировга қўшиб қўйиб, ўзи эшик пойлаб ётади! Войдод хотинингга қўшгани бўйдоқ йигит қуриб кетганмиди! Иккита болам бор...

Одамлар ажратмаганда бу хотин мулла Норқўзини важиб ташлар эди. Мулла Норқўзи оғзини ушлаганича четланди. Хотини эшик ёнида деворга суянганича турар, ранги мурданикидай, ўзи қалтирар эди. Бегона хотин хушидан кетиб йиқилди. Икки киши – аёллар кириб, у фариштани уйдан олиб чиқишди. У атлас қўйлак,

лозим кийган, бош яланг, оёқ яланг, ёшгина чиройли бир йигит эди. Ҳамма жим қолди. Бу сукунатни етмиш ёшлардаги бир чол бузди. У, мулла Норқўзига қўлини пахса қилиб деди:

– Садқайи одам кетинг-э, айб эмасми?! Хотин қилиш қўлингиздан келмаса талоқ қилинг! Қўйинг-э, кўчиб кетинг маҳалладан, ё биз кўчиб кетамиз!..

Девор устида турган ўн икки ёшлардаги бир қиз девордан кесак кўчириб олиб мулла Норқўзига ўқталди.

– Ҳу ўл, туркинг курсин! Бошингга солайми шу билан! Маҳаллада сасиб, ўқувчи қизларга кун бермайсан-у, ўзинг нотўғри иш қиласан...

Ҳамманинг диққати хотинча кийинган ва эшик ёнида ерга қараб турган йигитга жалб бўлди.

Яна жимлик ҳукм сурди. Бу сукунат оғир тегирмон тоши бўлиб мулла Норқўзини янчиб юборди.

У девор устидаги қизга қараб, бўғиқ товуш билан ўшқирди:

– Сен гапирма! Сенга ким қўйибди гапиришни! Уста Мавлоннинг ўғлидан бир ҳовуч майиз олганингни ўз кўзим билан кўрганман!..

Ҳамма кулиб юборди. Томдан кимдир қичқирди:

– Ҳа, бу кишининг хотини майиз емаган!

1935

ДУМЛИ ОДАМЛАР

Республикамизга чет элдан келадиган баъзи туристларга тушуниб бўлмайди.

Мелибой ака, пенсионер, партизан жияним туристлар идорасида ишлайди, ўтган шанба куни уйга келиб: «Бу йил турист кўп, одам етишмаяпти, шахримизда икки кун тўхтайдиган бир меҳмон бор, қарашиб юборинг», — деб қолди.

Пенсияга чиққанимга энди саккиз ой бўлган, ҳали пенсияхўрликка ўрганганим йўқ, зерикканимдан кампиримнинг ишларига аралашавериб уни ҳам, ўзимни ҳам хуноб қилиб юрган эдим, жиянимнинг илтимосига дарров кўндим. Мен ўн бир йил шу идорада кичик бир лавозимда туриб, пенсияга шу ердан чиққанман.

Шу ўн бир йил давомида қулоғимга кирган калималар ўрнашиб, ундан бир сўз, бундан бир сўз чўкиб, тилга ҳавас пайдо қилганимда эса идора хизматчиларининг ёрдами билан китоб таталаб инглиз тилини унча-мунча билиб олдим. Инглиз тилига мойил бўлганим, албатта, тасо-дифий эмас, болалигимда Американинг таъриф-ни кўп эшитганман: ана осмонте-шар иморат-лару, ана осма кўчалар.

Душанба куни янги банорас авра тўн ва яшил бахмал дўппимни кийиб идорага бордим.

Жиянимнинг кабинетида озғин, тепакал, кўз-лари оч одамнинг кўзидай ялтираб турган қирк беш ёшлардаги бир кимса ўтирган экан. Мен тахминан «меҳмон шу бўлса керак» деб инглизча салом бердим. Меҳмон қайрилиб қаради, бирдан, худди кўз кўрмаган ва қулоқ эшитмаган бир жониворни кўргандек, хайрон бўлиб секин ўрнидан

турди, саломимга алик олишни ҳам эсидан чиқариб, менга бошдан-оёқ разм солди; мен ўзбек эканимни, инглизчани қаерда ўрганганимни сўради; саволларига жавоб берганимдан кейин тўнимни, дўппимни ушлаб, соч-соқолимни торткилаб кўрди. Жияним менга кўз қисиб «қўяверинг» дегандек ишора қилди.

Жияним мени таништиргандан кейин меҳмонни меҳмонхонага олиб бордим. Унга икки хонали жуда яхши номер олиб қўйилган экан. Меҳмон номерни кўздан кечирди, ярқираб кўзни камаштираётган жиҳозларни бирма-бир ушлаб, силкитиб, тирноқлаб, ҳидлаб кўрди. Мен бунга чандон эътибор қилмадим, чунки боя идорада инглизча гапирган ўзбекнинг ўзбеклигига ишонмай унинг либосини ушлаб, соч-соқолини торткилаб кўрган кимса, ҳозир ўзбек меҳмонхонасидаги яхши жиҳозни қалбаки гумон қилса не ажаб! Чет элда ҳозир ҳам Ўзбекистонни мутлақо билмайдиган, ўзбекларни ҳануз кетига пўстак боғлаб, имо-ишора билан гаплашадиган қабила деб ўйлайдиган одамлар бор-ку! Меҳмон ўрнашди. Тушликдан кейин кўчага чиқдик. Меҳмон меҳмонхонанинг пештоқига соя солиб турган қари чинорни кўрсатиб:

— Жуда яхши дарахт экан, инқилобдан кейин экилган бўлса керак? — деди.

Чинорнинг бирон юз эллик йил умр кўрганлиги кўриниб тургани ҳолда меҳмоннинг бу гапи менга малол келди. Бу одам идорада нима учун соч-соқолимни торқилаб кўрган бўлса, ҳозир айна шу мақсадда, яъни қанчалик рост гапиришимни билмоқ учун дилимни титкилаб кўрмоқда

эди. Жиним қўзғади-ю, мен ҳам уни чўпга илиб ўйнагим келди.

— Ҳа, инкилобдан кейин экилган, — дедим ва бир оз туриб, меҳмон мени «аравача» қилганига ўзида йўқ хурсанд бўлиб гердайиб турганида илова қилдим, — биринчи инкилобдан анча кейин экилган, — дедим.

Меҳмон тушунолмади.

— Сизларда икки марта инкилоб бўлганми? — деди шошиб. — Биринчиси қачон бўлган? Қанақа инкилоб?

— Бундан юз йилча бурун, — дедим. — Мен русларнинг келишини биринчи инкилоб деб биламан.

Меҳмон бошқа гап сўрамади, фотоаппаратини филофидан олиб, йўл-йўлакай унга-бунга тўғрилади, лекин биронта ҳам сураат олмади. Бирдан кўчанинг ўртасида чимматсиз паранжи ёпинган бир кампир пайдо бўлиб қолди. Кампир худди шаҳарнинг ҳоқимидай ҳеч кимни, ҳатто милициянинг ҳуштагини ҳам писанд қилмай ҳассасини катта-катта ташлаб келмоқда эди.

Меҳмон югуриб кўчанинг ўртасига чикди, кампирни қаршилаб чўккалади, уни рўпарадан, ёнбошдан, орқадан бир неча марта сураатга олди: сурааткашлиқда ўта жон куйдирганидан ўпкаси оғзига тикилиб, ўтиргани жой излаб қолди. Паркка бошладим. Қахвахонага кирдик. Бир пиёла қахвадан кейин меҳмон ўзига келиб, қўйин дафтарини олди, ундаги режага узок қараганидан кейин:

— Шахрингизнинг бошқа диққатга сазовор жойларини эртага кўрамиз, бугун менга Рексуллоҳи Ансорийнинг мақбарасини кўрсатсангиз бас. Мақбара шу атрофда бўлиши керак, — деди.

Рексуллоҳи Ансорий... Болалигимда Рексбува деган ном қулоғимга кирган, ўша вақтда паркинг мана шу ўнг қанотидаги тепалик – ҳозирги театр биноси тушган жой – гўристон бўлиб, унинг қоқ ўртасида Рексбува деган мазор – дахма бўлар эди. Бироз ташвишга тушдим: борди-ю, Рексуллоҳи Ансорий дегани бирон муътабар зот бўлса, буни узоқ юртдан келган бир сайёҳ билса-ю, биз билмасдан мақбарани бузиб ташлаган бўлсак... Бундан хунуги борми! Бирон найранг ишлатиб бу ноқулай аҳволдан чиқиш йўлини кўзладим, лекин ўйлаб-ўйлаб «энг яхши ҳийла – тўғрилиқ» деган қарорга келдим-да, Ансорий тўғрисида билганларимни айтиб:

– У киши шахримиз тарихида қандай ўрин тутган эканлар? – дедим.

Меҳмон саволимга жавоб бера олмади. Шундан кейин ўлкамизда жаҳонга машҳур бўлиб ўтган бир қанча кишиларнинг номини айтиб, меҳмонни «чақмоқлаб» кўрдим. Йўқ, меҳмон бу одамлардан биронтасини, ҳатто Ибн Синони ҳам эшитмаган экан.

Рексуллоҳи Ансорий ким, унинг нима фазилати ё касрати борлигини билмаган ҳолда бу одам нега унинг номини кўтариб юрибди, нега унинг мақбараси керак бўлиб қолибди – шунга қизиқдим. Меҳмон бу ҳақда берган саволларимга жавоб бермасдан илжайиб туриб-туриб, тўсатдан:

– Думли одамларни кўрганмисиз? – деди.

Меҳмон гапнинг сархонасини янгиламоқчи деган ўйда қулиб қўя қолдим.

Бироқ қаҳвахонадан чиқиб, театр биносининг атрофини айланиб юрганимизда меҳмон буткул жиддий бир тарзда яна думли одамлар ҳақида

сўз очди. Узун сўзидан хулоса чиқариб, ер юзидаги халқлар тараққиёт зинасининг турли босқичида, бирон босқичда турган халқ орасида ўтган босқич кишилари кўриниб қолса, бунга табиий бир ҳол деб қараш керак, деган фикрни айтдим. Меҳмон бу гапнинг туб маъносига тушуниб етмади.

Кўчага чиқдик. Меҳмон яна Ансорийдан гап очди. Шунда кўнглимга бир гап келди: бу одам ўша Ансорийни думли одамлар тоифасидан деб ўйламасмикан?

Худди айтганим чиқди. Меҳмоннинг отаси илгари ўртачароқ бир ширкатнинг бошлиғи бўлиб, ширкат сингандан кейин умрининг охирини антропологияга бағишлаган, ундан кўп қўлёзмалар, жумладан, мана шу қўйин дафтари қолган, шу дафтар ва бошқа ҳужжатларда айтилишига қараганда, Рексуллоҳи Ансорий думли одамлар тоифасидан экан. Яна бир мўътабар кимса Рексуллоҳи Ансорий мақбараси атрофида ҳозир ҳам думли одамлар яшамоғи эҳтимолдан холи эмас, деган экан.

Жоним ҳалқумимга келди. Лекин ўзимни босдим. Шу атрофдаги ҳамма кўча ва тор кўчаларни кезиб чиқдик. Мен қаёққа бошласам меҳмон юрмайди, тескари томонга йўл олади: тез-тез тўхтаб ҳаммага, хусусан, атлас қўйлак кийган хотинларга орқадан зеҳн солади, афтидан, думли одам қидиради. Меҳмон билан гаплашиш эмас, унинг афтига қарагим келмас эди.

Кайфиятимни билинтириб қўймаслик учун ноилож сўз қотдим:

– Жаноблари ота касбини ушлабдилар-да? – дедим.

– Йўқ, мутлақо, – деди меҳмон. – Мен журналистман!

– Антропологияга қизиқмасангиз, сизга думли одамнинг нима кераги бор?

– Менинг газетамга керак! – деди меҳмон. – Ҳеч бўлмаса биронта думли одамнинг суратини олиб борсам дейман. Жуда шов-шув бўлар эди... Ёрдам ваъда қилолмайсизми?

Мен ўйлаб кўрмоқчи бўлдим. Меҳмон жуда қувониб кетди. Овқатдан кейин меҳмон дам олгани ётоғига кирди. Мен бутун захримни жиянимга тўккани идорага бордим. Жияним воқеани эшитиб кулди, мени жаҳлдан туширди. «Юрагингизни кенг қилинг, тоға, йўловчи ҳар бир хурган итнинг кетидан кува берса, манзилга қачон етади, деган бор, сизнинг вазифангиз меҳмонни истаган одами билан гаплаштириш, истаган ерига олиб бориш. Бундан ташқари бу одам сизга омонат, омонатга хиёнат қилмасдан, кўлимга соғ-саломат топширишингиз керак», – деди. Жаҳлимдан тушдим.

Кечкурун меҳмонни концертга олиб бордим. Меҳмон залга кириши билан яна ўша муддаода одамларга ҳар томондан разм сола бошлади, беқасам тўн кийган бир мўйсафиднинг кетига тушди. Хайрият, чироқ ўча қолди-ю, бориб жойимизга ўтирдик. Меҳмон концертга қизиқмади, мудраб ўтирди, аломат бир ўйин бўлаётганда ҳатто хурак отиб юборди. Шунинг учун концертнинг иккинчи бўлимига қолмадик, эртага учрашадиган бўлиб, меҳмонхона олдида хайрлашдик. Эртасига келишим биланоқ меҳмон: «Кечаги гапимиз нима бўлди, ёрдам берасизми?» деб сўради. Мен бу ҳақда ҳеч бир қарорга келмаганлигимни

айтдим. Шундоқ бўлса ҳам меҳмон ёрдам беришимга амин эканлигини билдириб, олдиндан тащаккур маъносида елкамга қоқиб қўйди ва театр атрофидаги хонадонлардан биронтасини кўришга орзуманд эканини билдирди.

Мен унинг муддаосини фахмладиму, ўша томонларга олиб бордим ва орқа кўчадаги рўпара келган ҳовлига бошладим. Меҳмон аппаратини бўйнидан олди ва хаяжон ичида остонадан ҳатлади. Кирган эшигимиз ҳозир участка деб аталадиган оддий, лекин мевазор, гулзор, ниҳоятда дидли, ҳавасли одамларнинг ҳовлиси экан. Ўрта ёшлардаги бир хотин сариқ луччак шафтоли тераётган экан, бизни кўриб шотидан тушди, сўрашди, елиб-югуриб супага жой қилди, дастурхон ёзди. Бир неча хил шафтоли келтириб қўйди. Меҳмон гоҳ менга, гоҳ хотинга қарар, гоҳ унинг орқа этагига разм солар эди. Хотиннинг ўғли врач, келини ўқитувчи, ҳозир иккови ҳам ишда экан. Меҳмон ҳафсаласи совиб, фотоаппаратини бўйнига осди-ю, аламини шафтолидан олди, умрида бунақа шафтолини кўрмаган бўлса керак, роса еди. Шу чоқ унинг кўзи деворнинг тагида қунишиб турган касал жўжахўрозга тушди. Унинг оёқлари узун, бўйнининг пати тўкилиб қип-қизил гўшт бўлиб қолган, ўзи ниҳоятда ориқ эди. Меҳмон дарров қўлини артди, фотоаппаратини бўйнидан олди, жўжахўрозга жуда яқин бориб чўккалади: жўжахўроз бошини кўтариб ҳайрон бўлиб турганда бир неча марта суратга олди. Чой кўтариб келаётган хотин «вой, суратга оламан десалар яхши товукларимиз бор, бу касал эди-ку» деганича қолаверди.

Аччиғим келди, лекин мумкин қадар мулойимлик билан:

– Жўжахўрознинг сурати ҳам газетага керакми? – деб сўрадим.

Меҳмон жавоб бермади, «кетдик» деб ишора қилди. Хотинга ташаккур изҳор қилдим. Кўчага чиқдик.

Меҳмон бу ҳовлига, хотиннинг меҳмондўстлигига шубҳа билан қаради шекилли, бир неча ҳовлига ўзи бош тикди. Мен ҳам қўйиб бердим, орқасидан кирмадим, чунки унга таржимон керакмас, одамларнинг орқа этагига разм солишдан бошқа иши йўқ...

Самоварда ўтириб, бирпас дам олдик. Меҳмон кўзимга хунук кўрина бошлади: ким айтади, буни осмонтегар иморатларни кўрган, осма кўчаларда юрган одам деб! Дикқат бўлдим. Папиросни аллақачонлар ташлаб юборган эдим, шу топда битта сўргим келди-ю, папирос олган магазинга кирдим. Билмадим, магазинда қанча туриб қолдим экан, қайтиб чиқсам меҳмон йўқ. Бирпас кутдим, кейин юрагим ҳовлиқиб, у ёқ-бу ёққа қарадим. Қидирдим.

Йигирма-йигирма беш минутнинг ҳар бири биттадан соғ тишимни суғуриб олгандек бўлиб ўтди.

Бу касофат бирон ҳовли ёки бирон кўчага кириб, гумонсираган одамига «думингни кўрсат» деса, бунақа ҳазилни биров кўтаради, биров кўтармайди... Бир соатдан ортиқ қидирганимдан кейин автоматдан жиянимга телефон қилдим, воқеани айтдим. Жияним товушидан ташвишда қолгани сезилиб турса ҳам, менга тасалли берди ва «Йўқотган жойингиздан узоққа кетманг», – деди. Самоварда яна бир неча минут ўтирдим. Нариги кўчадаги мачитнинг ярми қулаган меза-

насига кўзим тушди. Бу касофат шунинг сура-
тини олгани бормадикини? Ўша ёққа бордим.
Мачитнинг ичини, атрофини қарадим, одамлар-
дан сўроқладим — йўқ. Самоварга қайтай деб
турганимда ён кўчадан карнай-сурнай, қийқирик
билан икки машина куёв-навкар чиқиб қолди.
Олдиндаги машинада лунжини шишириб сурнай
чалаётган сурнайчининг ёнида туриб, беўхшов
ўйинга тушаётган олабайроқ тўн кийган бир ки-
шига кўзим тушди, синчиклаб қарасам — меҳ-
мон! Суюниб кетдим. Югуриб бориб машинанинг
олдини тўсдим. Меҳмонга ҳарчанд «туш» деб
ишора қиламан, қани энди кўнса — менга қараб
нукул муқом қилади. Кайфи баланд. Машинада
таниш одамлар бор экан, қўймасдан мени ма-
шинага тортиб олишди. Меҳмоннинг машинадан
тушиш нияти бўлмагани учун машинани тўхтатиб
жиянимга телефон қилдим. Таниш одамларнинг
айтишига қараганда меҳмон нима бўлиб тўйхо-
нага кириб қолибди. Одамлар унинг чет элдан
келган меҳмон эканини билиб тўрға ўтқазишиб-
ди, тўн кийғизишибди, ўйинчилар уни ўйинга тор-
тишибди.

Келиннинг уйига келдик, зиёфат зўр бўлди,
ўйин-кулги жуда қизиди. Меҳмон бу ерда ҳам
анча ичиб қўйди. Шу ердаги дастёр болалар
менинг ташвишда қолганимни пайқаб, меҳмон-
ни ҳушига келтириб беришди. Меҳмон ҳушига
келганидан кейин яна айниди: яна думли одам
қидириб ҳаммага зехн сола бошлади. Шундан
кейин «сиз овора бўлманг, жаноб, думли одам-
ни эртага ўзим топиб бераман» дейишга мажбур
бўлдим. Меҳмон мени ўпди, саломатлигимга уст-
ма-уст икки рюмка отди...

Эрталаб меҳмонхонага келсам меҳмон ланж бўлиб ётибди, ланжки, ҳеч айтгулик эмас. Шундок бўлса ҳам, лаънати, кўзини очиши билан кечаги ваъдамни сўради. Мен уни пастга олиб тушиб, аччиқ чой ичирдим, нордон нарсалар егиздим, ичкилик захри бироз синиб таъби очилганидан кейин думли одам деб бекор овора бўлиб юрганлигини тушунтиришга ҳаракат қилдим. Меҳмон хафа бўлди.

– Сенинг ҳукуматинг бутун мамлакат устига темир парда тортган! – деди.

Бунга гап уктириш, қоронғи уйга кесак отгандек гап эди. Шунинг учун ён берган бўлиб, ёлғондан ўйлаб қолдим-да, чуқур хўрсиниб:

– Шуни билар экансиз, нима қиласиз мени қийнаб? – дедим.

Меҳмон чехраси очилиб яна ёлворди:

– Мен сизга битта думли одамни қафасга солиб бер, олиб кетаман деётганим йўқ. Узокдан қорасини кўрсатсангиз бас, менинг аппаратим икки километрдан олади!

У десам у деди, бу десам бу деди – ҳеч бўлмади, ниҳоят «сени думли одамларга йўлатиш қўлимдан келмайди, хатарли, хоҳласанг аппаратингни бер, биладиган, удда қиладиган ишончли кишига айтиб, биронта думли одамнинг суратини олдириб бераман» дейишдан бошқа чора қолмади. Меҳмон хурсанд бўлиб, аппаратини қўлимга тутқазди. Ўзи ланж бўлгани учун тушгача ётиб дам олмоқчи эканини айтди. Мен тушдан кейин келадиган бўлиб қайтдим. Тушдан кейин келсам, меҳмон хануз ланж, ётган экан, лекин аппаратини тегишли одамга топширганимни, у киши

бутун лентани думли одамга тўлдириб беришни ваъда қилганини эшитиб ўрнидан туриб кетди.

— Лекин шарти бор, — дедим, — омонатингизни фақат кетадиган вақтингизда, самолётга чиқаётганингизда беради.

— Эртага, эртагаёқ жўнайман! — деди меҳмон.

Келишувга мувофиқ шаҳарнинг диққатга сазовор жойларини кўргани чикдик. Кун қайтгунча юриб, кўп тарихий ёдгорликларни кўрдик, тўғон — кўлга бордик, шаҳримизнинг кўрки бўлган янги кўчалар, майдонлар, хиёбонларни кездик, музейларга кирдик. Меҳмоннинг бирон нарсага қизиқганини, бирон жойда тўхтаб, бирон нарсага қараганини кўрмадим. Ҳамма нарсага ўшшайиб қарар, қаёққа ва нима учун кетаётганини, нима қилиб юрганини ўзи ҳам билмас, афтидан, кунни кеч қилишдан бўлак муддаоси йўқ эди. Маданият ва истироҳат боғига кирдик. Меҳмон ҳеч бўлмаса шу боққа, хусусан, гулу гулзорга қизиқар деб ўйладим, чунки шаҳримиз бу боққа жуда бино кўйган. Йўқ, гулзорга меҳмон қайрилиб ҳам қарамади, унинг диққатини жалб қилган бирдан-бир нарса боғнинг бир чеккасидан оқаётган анҳор бўлди. Бунинг нимасига қизиқди экан деб қарасам, лой сув қирғоқдан тошгудек бўлиб, шох-хашак ва яна алланима балолар оқиб келаётибди. Биров суғориш мақсадида тўғон солган, сув тўғонни уриб кетган бўлса керак. Меҳмон ифлос сувга худди сичқонни кўриб қолган мушукдек бутун вужуди билан қарар, чамамда фотоаппарати ёнида бўлмаганидан афсусланар эди; боғдан чиқиб меҳмонхонага томон кетаётганимизда эски-туски йиғиб юрган эшак аравани кўрганида ҳам худди шу ҳолга тушди.

Меҳмонхона кўчасига қайрилганимизда меҳмоннинг газетасига қўл келадиган яна бир ҳодиса руӣ берди: шу кўчадан физиллаб чиққан «Москвич» каттакон бир сариқ итни уриб ўтди. Ит вангиллаб икки-уч юмалади, туришга интилиб туролмади, ётиб типирчилади. Меҳмон гоҳ бошини кўтаришга уриниб, гоҳ оёқларини силкиб жон бераётган итга яқин бориб, беихтиёр чўкка тушди ва аппарат излаб ёнини пайпаслади.

Меҳмон эртасига жўнайдиган бўлди. Думли одамлар сурати олинган фотоаппаратни қора қоғозга ўраб аэропортга олиб чиқдим ва қўйнимдан бир чеккасини чиқариб кўрсатдим.

Меҳмоннинг кўзлари ёниб кетди. Хилватга бордик. Меҳмон аппаратини олиб катак сумкасига жойлади-ю, чўнтагидан бир даста пул чиқарди.

— Сизнинг ҳақингизни ўзим билиб бераман, — деди. — У киши билан неча пулга гаплашгансиз?

— Пул тўғрисида ҳозир гаплашмаймиз, — дедим, — аввал суратларни чиқариб кўринг, ана ундан кейин ўзингиз нарх бичиб юборарсиз.

Меҳмон яна миннатдорчилик билдирди. Самолётга чиқди, самолёт Тожикистонга қараб йўл олди. Ким билади, меҳмон юртига боргунча сабри чидармикин? Тожикистондаёқ лентани чиқарар, чиқарса думли одамлар ўрнида ўзини кўради: мен аппаратни мактаб тўғарагига қатнаб, фото ишида машқини роса қилган кичик ўғлимга бериб, «Меҳмон икковимиз шаҳар айланамиз, сен кетимиздан юргин, қаерда чап оёғимни кўтарсам, меҳмоннинг якка ўзини суратга олаверасан», деган эдим. Бир қанча жойда, жумладан, меҳмон анҳор бўйида, эски-туски йиғиб юрган эшак арава ёнида ва жон бераётган итнинг устида турга-

нида чап оёғимни кўтарган эдим. Ўғлимнинг ўзи хушёр бола, ғалати-ғалати пайтларни топган бўлса керак. Мен бу нарсани жиянимга айтмадим, айтсам ҳам уришмаса керак, чунки меҳмонга озор берганим йўқ, ниҳояти юзига ойна тутдим.

МУҲАЙЁ

Ҳа, бу хабарни эшитиб, Марғуба инграб юборди. Анварнинг Муҳайё, яъни Ҳакимжоннинг кизи билан муносабат пайдо қилиши унинг учун кўзларига сих қиздириб тикиш ва ҳар бир соғтишини омбур билан ҳафталаб суғуриш билан баробар эди.

Ҳакимжон вақтида хушсурат ва ширин забонлиги билан кўп расида қизларнинг юрагини нотинч қилган, хушфеъл ва хуштавозелиги, қўй оғзидан чўп олмаганлиги билан кўпгина отаоналарнинг ҳавасини келтирган йигит бўлиб, ўн йиллик мактабда адабиётдан дарс берар эди.

У вақтда Мурод Алининг хотини Роҳатбегим тирик, Марғуба шу ерда туриб, ўн йилликда ўқир эди. Мурод Али синглисига жуда бино қўйган бўлишига қарамай, тўққизинчи синфда нима бўлиб ундан беҳабар қолди-ю, Марғуба имтиҳонда бир неча фандан йиқилиб, ўнинчи синфга ўтолмади. Унинг йиқилган фанлари ичида адабиёт ҳам бор эди. Роҳатбегим хайрон бўлиб, «Адабиётни яхши кўрар эдинг-ку, ундан нега йиқилдинг?» деганида Марғуба туриб-туриб, «Адабиётни эмас, адабиёт ўқитувчисини яхши кўраман», деб йиғлаб юборди. Роҳатбегим анграйиб қолди-ю, «юзинг курсин!» дейишдан бошқа гап тополмади ва бу фожиани эрига айтди.

Мурод Али Марғубага яхши гапириб маслаҳат қилди; уят-айб, одоб бобидан гапириб уялтирди; мактабдаги тегишли одамлар билан гаплашиб, йиқилган фанларидан қайтиб имтиҳон топширтди.

Марғуба ўнинчи синфга ўтди, ўқиди ва шу билан бирга Ҳакимжонга зимдан шунақа ҳужумлар қилдики, баҳорга чиққунча Ҳакимжон кечалари шифтга қараб оҳ тортадиган, ётган еридан туриб шеърлар ёзадиган бўлди.

Баҳорга чиқиб Ҳакимжон Марғубага совчи қўйди.

Булар бир-икки йил дуруст турмуш қилишди. Кейин турмушнинг тахири чиқа бошлади: аввало Ҳакимжон уни на ўқишга қўндиролди, на бирон ҳунар орттиришга; сўнгра Марғуба туғишни хоҳламади — Ҳакимжондан яширинча икки марта ҳомиласини нобуд қилди. Буларнинг устига жаҳон нотинч бўлиб, мамлакатда қийинчилик бошланди. Марғуба бу қийинчиликнинг оила ҳаётига бўлган таъсирини Ҳакимжоннинг ношуд нотавонлигидан деб билиб серхархаша бўлиб қолди. Буларнинг турмушига кун сайин туз солаётган бу сабабларни Мурод Али ҳам барта раф қилолмади, Роҳатбегим ҳам; аксинча, буларнинг аралашуви Марғубани андишасиз қилиб қўйди. Оқибатда бу икки оила орасига совуқчилик тушди. Шундан кейин Марғуба акасининг тазйиқидан ўзини озод сезиб, Ҳакимжонни иззат қилмайдиган бўлиб қолди.

Уруш бошланди. Ўн бир ойдан кейин Ҳакимжон ҳарбий хизматга чақирилди, етти ойни лагерда ўтказди. Дастлабки бир-бир ярим ойда Ҳакимжон Марғубага ўнтача хат ёзди. Би-

роқ Марғубадан битта жавоб келди, холос. У хам қабр тошида ёзилган хатдай совуқ, ундаги «соғинчли салом», «жоним», «жудолик» сингари сўзлар қабр тошига илинган ранг-баранг қоғоз гулларга ўхшар эди.

Етти ой деганда Ҳакимжоннинг баталёни фронтга жўнайдиган бўлди. Ҳовли вокзалга унча узоқ эмаслигидан фойдаланиб, Ҳакимжон командиридан жавоб олиб югурди, югуриб борар экан, Марғуба кўзига, гоҳ офир хаста холда, ранги сарғайиб тўшакда ётгандай кўриниб юраги эзилар, гоҳ эшикдан лоладай яшнаб, кучоқ очиб чиқадигандай энтикар эди.

Ҳакимжон муюлишдан бурилганида, ҳовли эшиги олдидаги ўзи ўрнатган ўриндикда писта чақиб ўтирган Марғубани тусмол билан таниди: сочини қирқтирипти. Марғуба уни кўриб ўрнидан турди, ерга қараганича, уюлиб ётган писта пўчоқларини оёғи билан нари-бери сурди. Унинг эғнида енгсиз катак кофта, тор кулранг шим — худди калтакесакка ўхшар эди. Ҳакимжон келиб, ундан икки-уч қадам нарида тўхтади. Марғуба унга илжайиб, кўзларини пирпиратиб қаради-да, ҳамон писта чақиб пўчоғини туфлар экан: «Кечирасиз, тақдир экан... — деди ва хи-хилаб кулди, — мен тақдирнинг қўлида ўйинчоқман!»

Ҳакимжон унга бошдан-оёқ разм солди ва қорни дўппайиб турганини пайқади-да, нима дейишини билмай бурилиб кетар экан: «Хўп, эсон-омон кутулинг! — деди ва кирза этигини тўқиллатиб жўнаб қолди.

Ҳакимжон муюлишдан ўтиб, эллик қадам босмасдан дармони қуриб бировнинг зинасига ўтириб қолди ва умрида биринчи марта дил-жи-

гаридан чиқариб: «Э Худо! — деди, — мени урушдан омон қайтар! Кейин нима қилсанг майли: кулоқларимдан тутун, кўзларимдан аланга чиқар!»

Жўнади.

Йўллар, шаҳарлар, манзиллар... Тутун, аланга, харобалар... Тўплар, танклар, самолётлар наъраси... Ер тишлаган ўликлар, ҳайқирган, инграган тириклар... Ҳакимжон нималарни кўрмади, неларни бошидан кечирмади, лекин ҳамма ерда, ҳамма вақт, ҳар қандай ҳолатда, урушнинг охирги ойларида чап оёғи сонидан кесилиб госпиталда ётганида ҳам Марғубанинг pista чакиб, тиржайиб тургани кўз ўнгидан, «Тақдир экан, мен тақдирнинг қўлида ўйинчокман», дегани кулоғидан кетмади.

Ҳакимжон госпиталдан шимининг бир почасини осилтириб, иккита қўлтиқтаёқ билан чикди; ғалабадан кейин ҳам Ўзбекистонга қайтгани шошилмади, бир оз вақт Минскда, кейин Киевда ҳол-бақудрат ишлаб ризқини териб юрди. Киевда оёқсоз яхши усталар пайдо бўлди. Ҳакимжон оёқ солдириб, сал кунда қўлтиқтаёқни ташлади, тўкиллаб, ғижирлаб бўлса ҳам бемалол юрадиган бўлди. Унинг юриб кетаётганини узоқдан кўрган одам бир оёғи ёғоч эканини тезда пайқаёлмас эди.

Шундан кейин унинг кўзига жонажон шаҳри, ўйнаб ўсган кўчалари, қариндош-уруғ, ёр-дўстлари кўринди, Ватанини соғинди.

Ҳакимжон бир оёғидан ажралгандан кейин аввал умуман тирикликдан, кейинчалик Ўзбекистонга қайтишдан умид узгани учун хат ёзишни тўхтатиб қўйган эди, шунинг учун унинг тўсат-

дан кириб келиши қавм-қариндошлари, ёр-жўраларнигина эмас, бегона одамларни ҳам суюнтириб юборди. Ҳамма, ҳар бир киши унга бирон яхшилик қилгиси, лоақал бирон оғиз яхши сўз айтгиси келар эди.

Меҳмондорчиликлар бошланиб кетди. Бу меҳмондорчиликларда кўпроқ фронтовиклар бўлгани учун суҳбат кўпроқ фронт хотиралари, қолаверса, бу ердаги қийинчиликлар тўғрисида кетар эди. Бу ўтиришларда фақат икки нарсa тўғрисида – Ҳакимжон оёғини қаерга ташлаб келгани-ю, Марғуба нима бўлгани ва нима қилиб юргани тўғрисида ҳеч ким оғиз очмас, Ҳакимжоннинг чап оёғи ёғоч, Марғуба бир вақтлар унинг хотини бўлганини ҳамма билса ҳам билмасликка солар эди.

Унинг ёр-жўралари ҳаракат қилишган бўлса керак, ҳукумат унга аввал бир хона уй, кейинчароқ ҳовли берди. Илгари қаерда турганини сўрамади; маориф бўлими уни илгариги вазифасига – ўша мактабга адабиёт ўқитувчиси қилиб тайинлади. Орадан бир-икки ой ўтгандан кейин қариндошлар ўртада туриб, унга эри урушнинг бошида ҳалок бўлган Муборакхон деган жувонни олиб беришди. Орадан бир йил ўтгач, улар қиз кўришди, отини Муҳайёхон қўйишди.

Қоп-қора тунда чарақлаган юлдузлар, қиш қаъридан баҳор кучоғига отилиб чиққан расида қизларнинг жамоли таърифга сифадими?

Муҳайё кекса табиат бор ҳунарини, тамоми макр-у ҳийласини кўрсатиб оро берган ўшандай расида қизлардан бири, лекин яна алланимаси билан маҳалланинг бино қўйган бисоти бўлиб етишди.

Унинг ҳуснидан бошқа яна нимаси бошқа қизлардан ортиқ? Нима учун тенгқурлари, ҳатто ўзидан каттароқ қизлар ҳам уни «опача» деб аташади? Нима учун энг тантиқ, гердайган йигитлар ҳам унинг номини тоқ айтолмай «Муҳайёхон» дейишади? Нима учун қариялар кўча-кўйда унинг саломига бажонидил алик олиш билан қаноат қилмай, яна дуо қилишади? Милиция ҳушёрхонага олиб кетгани машинага сололмаётган бир бадмаст «Муҳайёхон келаётибди», деган гапни эшитиши билан ўзини машинага урган эмиш...

Нега? Нима учун?

Буларнинг сабабини ҳеч ким билмас, зотан, бу тўғрида ўйлаб кўриш ҳеч кимнинг ҳаёлига ҳам келмас, Муҳайё деганда ҳамма фикр-мулоҳаза, ҳар қандай ўй-хаёл патдай тўзиб кетар эди.

«Хар кимники ўзига, ой кўринар кўзига», деган гап бор. Муҳайёни келин қилиш орзу-си бағрини ўртаб юрган ота-оналар, этагининг шамолига кўкрагини тутган йигитлар маҳаллада озмикан? Лекин бу тўғрида бирон киши оғиз очмас, «нотавон кўнгил» деган дашном андишаси ҳамманинг ҳам тилини боғлар эди.

Бу бахт қуши кимнинг, қайси бир толеи баланд йигитнинг бошига кўнар экан? Ҳамманинг тилида шу савол, лекин ҳамманинг дилида эзгу бир тилак: «Илойим, тенги топилсин!»

ша йили март кунларининг бирида қор аралаш ёмғир уриб берди. Ёмғирдан қочиб, маҳалла магазинига тиқилган одамлар орасида қулоқ-ма-қулоқ: «Муҳайёни фалончининг ўғли паркда қўлтиқлаб юрган эмиш», деган гап юриб қолди.

Маҳалла бир сесканиб тушди. Қор аралаш ёмғир забтига олганига қарамай, айниқса, хотин-халаж шалоплаб у ёққа югурди, бу ёққа югурди, кечгача ҳамма гап маълум бўлди: Муҳайё тузуккина бир одамнинг ўғли Салимжон деган йигитга унашилган экан, яқинда тўй эмиш. Йигит талаба экан, ҳафсалалик одамлар атайин институтга боришди, унинг дарсдан чиқишини кутиб, кўриб келишди. Кўрган одамларнинг айтишига қараганда буларни бир-бирига Худонинг ўзи бичиб тиккан, иккови дунёнинг икки бурчида бўлса ҳам бир-бирини қидириб топар экан.

Биров «Ёшлар ўзлари топишибди», биров «Икковининг ота-онаси ният қилган экан», деди; нима бўлса бўлди-ю, тўй келаси шанба кунига тайинланди.

Тўй икки ёшнинг, икки хонадоннинггина эмас, икки маҳалла, бутун ёр-дўстларнинг тўйи бўлди. Ер ва томларни одам, бола-чақа босиб кетди. Хурсанд бўлмаган одам йўқ эди. Ашула, ялла, ўйин, аския, қизиқчилик, гур-гур кулги... Буларни оралаб ёр-дўстлар ёшларга энг яхши тилаклар тилашар эди. Тўрга яқин ўтирган талабалар — Салимжоннинг ўртоқларидан бири Наимжон деган йигит сўз олди:

— Мен ҳамма яхши тилакларга қўшиламан, шу билан бирга ўзим ҳам кичкина бир тилакни айтмоқчиман. Мен оила кўрганим йўқ, лекин кўп оилаларга разм солиб бир фикрга келдим. Билмадим, вақти келганда бу фикримни ўзим амалга ошира оламанми, йўқми... Лекин, шундоқ бўлса ҳам, дўстим Салимжон билан келинимиз Муҳайёхонга шуни айтмоқчиман: қадимдан оилада эр генерал, хотин солдат бўлиб келган экан,

эндиликда хотинлардан ҳам генераллар чиқаётибди-ку, лекин эркаклар солдат бўлгани унча унашмаяпти...

Қийқирик, чапак бўлиб кетди. Кимдир лукма ташлади:

– Яшасин генерал хотинлар! Аскарликка унамаган эркаклар судга берилсин!

– Йўқ, – деди Наимжон, – менинг тилагим бошқа. Мен Салимжон билан Муҳайёхон бир-бирига генерал эмас, итоатли, фидокор, содиқ солдат бўлишини истар эдим!

Боягидан ҳам қаттикроқ қийқирик, кулги кўтарилди. Айниқса, аёллар хузур қилиб кулишар, фидокорона чапак чалишар эди. Наимжон жойига ўтираётиб Муҳайёга кўз ташлади. Муҳайё сўзлаганига қуллук, сўзни ўринлатганга тасанно маъносида жилмайиб бош эгиб қўйди. Шу чок унинг билагини муздай қўл қаттиқ гижимлади. Муҳайё сесканиб Салимжонга қаради. Ранги бўзариб кетган, энтиккан Салимжон нафаси титраб:

– Тўғри ўтиринг, бўйнингиз қийшайиб қолади! – деди.

Наимжон унинг нима деганини эшитмаган бўлса ҳам, важоҳатини кўриб рашк қилганини фахмлади-ю, қаттиқ хижолат бўлди.

Муҳайё ичида: «Наҳот рашк қилаётган бўлса? Худо урдими... Гапи маъқул бўлмади, шекилли» деган хаёлда ҳазиллашди:

– Хўп, майли, сиз генерал, мен солдат! – деб кулди. Хайрият, шу чок даврада ўйнаётган қиз Салимжоннинг рўпарасига келиб ўйинга тортгани муқом қилиб туриб олди-ю, бу гап қийқирик остида қолиб кетди.

Тўй қандоқ хуш-хурсандлик билан бошланган бўлса шундоқ тугади. «Тенги топилсин» деганлар «хайрият» деб эркин нафас олишди.

Кунлар ўта бошлади. Орадан кўп ўтмай шу маълум бўлдики, тўй кечаси Салимжонга Наимжоннинг сўзи эмас, ўзи маъқул бўлмаган, Муҳайё қараб бош эгганида ҳақиқатан рашк қилган экан.

Унинг кунчилиги кундан-кун авжига чиқар эди. Тўй сабаб бўлиб, Муҳайёнинг битта имтиҳони кузга қолган эди, шунга тайёрлик кўрмоқчи бўлганида, Салимжон «Ўша факултетда ўқимайсан!» деб туриб олди, афтидан, Наимжон шу факултетда ўқир эди.

Шундан кейин кунлар рашк билан бошланиб рашк билан тугайдиган бўлиб қолди: «Фалончини танийсанми?», «Бу китобни кимдан олдинг?», «Кўчада кимларни кўрдинг?..»

Бир кун иккови театрга борди. Биринчи пардадан кейин Муҳайё Салимжонни музқаймоққа бошлади-ю, не кўзи билан кўрсин, кираверишда чап томондаги тўрт кишилик столда Наимжон лимонад ичиб ўтирар эди. Салимжон «Музқаймоқ баҳона, дийдор ғанимат экан-да», деган маънода ялт этиб Муҳайёга қаради. Наимжон мулозимат кўрсатиб дарҳол ўрнидан турди, аввал Муҳайёга қўл узатди. Муҳайё ичидан қиринди ўтаётган бўлса ҳам, тўйдаги гап хаёлида ҳам йўқлиги-ми Салимжонга писанда қилиш учун жилмайиб сўрашди. Салимжон бирдан бурилди-ю, жуда ҳам зарур иши бордай югуриб будканинг олди-га борди, кетидан Муҳайё югуриб келаётганини билиб будканинг орқасига ўтди, ундан паркка, паркдан кўчага чиқиб кетди. Бўларича бўлган Муҳайё унга автобус бекатида етиб олди.

Салимжон йўлда бироз ховридан тушгандай бўлган эди, уйга келиб яна авж қилди: устки кўйлагини ечиб улоқтирди, ота-онаси эшитмасин учун Муҳайёнинг бурнига бурнини ишқағудай бўлиб секин бақирди:

– Мен сизни улгуржи олганман, хоним, кўтара савдо бўлгансиз! Кўзингиз ҳам, қўлингиз ҳам, жилмайишингиз ҳам, шунга киради!

Муҳайё Салимжоннинг вужуди қақшаб тўлғанаётганини кўриб, ёнига ўтирди, қўлига тушиб қолган газета билан елпиди, узок елпиди. Салимжон анчадан кейин бироз юмшади, лекин Муҳайёга хўмрайиб қаради. Муҳайё маънос жиламайиб турар эди. Салимжон ҳозир узр маъносиди унинг қўлини ушлашга тайёр эди, лекин эркаклик ғурури йўл бермади, бунинг ўрнига чуқур хўрсинди. Муҳайё елпишдан тўхтади ва жиламайиб деди:

– Салимжон ака, агар сиз мени рашк қилмасангиз, ўксир эдим, чунки эри рашк қилмайдиган хотиннинг ҳаёти ёвғон ошга ўхшаса керак, деб ўйлайман. Бир ўқитувчимиз: «Рашк хусусий мулкчилик кайфиятидан туғилган», деган эди, ёлғон! Бемаъни гап! «Булбул рашк оташида куйиб сайрайди», деб эшитганман, мана бунга ишонса бўлади. Рашк жуда-жуда чиройли нарсас, лекин сиз бунинг хунугини чиқариб юбораётибсиз. Ҳозир шундоқ бўлаётибдики, гўё мен бир халта ёнғоғ-у, эҳтиёт қилмасангиз, маҳкам ушласангиз тўкилиб-сочилиб кетаман! Бунақа рашк хотин кишига малол келади, каттиқ тегади!..

Муҳайё унинг «булбул бўлиб қилган хонишлари»дан баъзи бирини айтиб берди. Салимжон унинг бир-икки эътирозига ён бергандай бўл-

ди-ю, қилмишлари ноҳақ эканини англаган сайин жириллай бошлади. Мухайё гапни узайтирмади.

Шундан кейин Салимжон, ҳар нечук, инсофга келгандай бўлди, хархаша камайди, ҳатто ёшлар балида бир йигит Мухайёни ўйинга тортиб бирга ўйнаганда эътибор қилмагандай қаттиқ-қаттиқ гапириб, кулиб ўтирган бўлди.

Бироқ кейин маълум бўлдики, Салимжон хархаша қилмагани билан бутун дардини ичига солиб юрган экан, бир куни ёрилди.

Салимжон бир кечаси ёмон туш кўрди: бурни болтага ўхшаган, ўзи қоп-қора бир барзанги Мухайёни бир оёғидан судраб кетаётган эмиш; Мухайё дод солиш, йиғлаш ўрнига нукул кулар эмиш. Салимжон уйғонди, лекин ҳали эсини ўнгламасдан Мухайёга чанг солди. Маст уйқуда ётган Мухайё эркаланиб ингради. Ҳамон эс-хушини ўнглолмаган Салимжон ирғиб турди-ю, Мухайёни бўғди. Мухайё питирлади, хириллади, Салимжон уйғониб қўйиб юборган эди, каравотдан полга гурсиллаб тушди. Салимжон нима бўлганини ҳануз идрок этолмай шошиб ўрнидан турди, чироқни ёқиб юборди. Мухайё оғзидан кўкрагига лахта-лахта қон келиб чалқанча ётар эди. Салимжон додлаб ҳовлига отилди ва «дада» деб шунақа бақирдики, бутун хонадон уйғониб югуриб чиқди.

Уйга кириб Мухайёни кўтаришди. Унинг кўкрагидаги қон эмас, сочини танғиб ётган қизил рўмоли экан. Салимжоннинг титроғи бироз босилди.

«Тез ёрдам» машинаси Мухайёни ҳушсиз ҳолда касалхонага олиб кетди.

Беморнинг аҳволи танг бўлгани учун ярим кечаси махсус чақирилган врач Мурод Али бир кеча-ю бир кундуз унинг тепасидан кетмади.

Муҳайёни касалхонага кузатиб борган қайнатаси ўғлини сўроққа тутди. Салимжон бўлган воқеани кўрққанидан бошқача қилиб айтди: «Тушида эркаланиб фалончининг номини айтди. Ўзимнинг ҳам гумоним бор эди», деди. Отаси пешанасига битта уриб, «Чиройли хотиннинг хосияти йўқ, демовдимми, ўғлим», деди. Салимжон шунақа демасдан «уйқусираб бўғибман» деб қўя қолса ҳам бўлар экан, бундоқ деганидан кейин касалхонага бориши ота-онасининг олдида ноқулай бўлиб қолди.

Муҳайё касалхонадан чиқиб, тўғри ўз уйларига борди. Бунга сабаб Салимжоннинг қилмиши, касалхонага кўргани келмагани эмас, ўша даргоҳдан зада бўлиб қолгани, ўқ еб йиқилган қушдай бутун вужуди билан қочишга талпингани эди.

Муҳайё бўлган воқеани ота-онасидан аввал яширса ҳам кейин айтиб берди ва эти жунжикиб: «Босинқирайдиган касали бор экан», деди.

Бир кун ўтди, уч кун ўтди, ўн кун ўтди, на Салимжон, на қудалар, ҳеч ким йўқламади,

Маҳаллага алвасти миш-миш бош тикди: «Муҳайёнинг яхши кўрган йигити бор экан, уйқусида алаҳлаб отини айтиб қўйибди», «Муҳайё биров билан ўйнашиб юрар экан, Салимжон ярим кечаси келса, биров девор ошиб кетган эмиш», «Муҳайё қиз чикмаган экан, эри инсоф қилибди – шарманда бўлмасин деб шу чоққача хотин қилибди»...

Ойнинг охирида бутун оила кечки дастурхон устида эди, биров кўча эшигини қокди. Муҳайё чиқди. Қуда томон Муҳайёнинг рўзгорини икки машина қилиб бериб юборибди. Муҳайё қайтиб воқеани ота-онасига айтди ва булардан сўз чиқи-

шини кутмай дафтардан бир варағини шартта йиртиб олди-да, хат ёзди: «Мен ўзимга тегишли ҳамма нарсани, яъни жонимни олиб келганман, сизларга ҳеч қанақа даъвом йўқ», деди ва хатни ота-онасига кўрсатди. Муборакхоним кўзига ёш олди. Ҳакимжон «Яхши жавоб!» деди. Муҳайё чикиб, шофёрга хатни берди, юкни қайтариб юборди.

ВАСИЙ

Бу йиллар давомида Марғуба Ҳакимжондан кейин тўртта эрга тегди, бешовидан ҳам ёлчи-маганидан кейин ҳаммасидан ўч олиш учун ҳар биридан қолган юқ-юрин билан ўзидан беш ёш кичик, табиатан хотин олишдан кўра мол-дунёли хотин бўлса олишга мойил Жавлон деган йигитга тегиб олди. Унинг ўлган хотинидан Муаттар деган кизи бўлиб, интернатда экан. Буни Марғуба икки йилдан кейин билди. Булар бир-икки йил бинойидек турмуш қилишди, кейин Жавлон қилиқ чиқарди: бир жойда кўп ишламайдиган, тез-тез ичадиган, хотин-халажга айланишадиган бўлди. У баъзан кўча-кўйда йиқилиб қолар, Марғуба уни гоҳ бировларнинг қазноғидан, гоҳ бировларнинг каравоти остидан судраб чиқарар эди. Доктор Мурод Али синглизини Марғубадан аллақачонлар юз ўгирган эди, Анварнинг онаси қазо қилган кунларда юз кўришди-ю, бирон ойдан кейин кўчиртириб келди. Бунда Мурод Али бир томондан ёлғизлигини ўйлаган бўлса, иккинчи томондан, жигарчилик экан, синглизига ачиниб Жавлон бу ерда биров бўлса ҳам тийилармикин, деган хаёлга борган эди. Бироқ Жав-

лон тийилмади, қайта Марғубанинг бир дарди икки бўлди: бир томондан Жавлоннинг жафосини тортса, иккинчи томондан, қон ютиб юрганини Мурод Алидан яшириши керак эди. Уйда товуш чиқармаслик учун Марғуба тишини тишига қўйган сайин Жавлон ҳаддидан ошаверди. Ичкиси келса ўзини Марғубадан фарзанд бўлмаганидан аламзада кўрсатар, бирон хотинга айланишса Марғубанинг қарилигини юзига солар, ҳатто бировларнинг олдида ҳам унинг бетини сўриб ташланган хусайни узумга ўхшатар, «бир қоп саксовулдай ғичирламай-шиғирламай ўл», деб кулар эди. Аввало Ҳакимжоннинг кулгисига, ундан кейин Мурод Али ва қолаверса қавм-қариндошнинг таънасига қолмаслик учун Марғуба Жавлондан ажралишни ҳаёлига ҳам келтирмас, аксинча, унинг оёғига минг бир кишан солиш йўлини кўзлар эди. Унинг оёғига солинган ҳамма кишанлар вақт-соати билан занглади, парчаланди, эндиги янги, ҳали-вери зангламайдиган кишан Мурод Алидан қолган ҳовли-жой, машина, кассадаги нақд пул, Анварнинг онасидан қолган бир дунё тақинчоқлар эди. Анварнинг боши очик, Мухайё билан муносабат пайдо қилиши бошқа ҳамма даҳшатлардан ташқари мана шу кишаннинг занглай бошлаши, вақти келиб парчаланиши хавфини туғдирар эди.

Марғуба юраги ҳовлиқиб, Анварнинг келишини ҳам кутмади, одатдагидан камроқ ва тезроқ пардоз қилди: ҳаворанг шоҳи қўйлагини, баланд пошнаси орқароққа кетган амиркон туфлисини кийди, тақимиға тушадиган узун, лекин ингичка улама сочини солди, бўйнига кизил маржон, қулоғига сариқ балдоқ тақди, юзига упани қалин

суркаб, ёноғидаги кўк холини кўмди, гажакларини чаккасига тупук билан ёпиштирди, чамандагул дўппини сап-сарик фарқи устига кўндирди, нопармон рўмолчага атир сепиб кўкрагига тикди-да, Муҳайёнинг онаси Муборакхонни қидириб кетди. Муборакхоним омонат кассада ишлар экан, Марғуба ёғоч панжаранинг дарчасидан бошини тикиб, салом йўқ, алик йўқ, сайраб кетди: «Мегажин қизингизни йиғиштириб оласизми, йўқми! Битта йигитнинг шохини синдирганларинг етмасмиди, энди менинг жияним қолдимиди!.. Гўристонда қўймаса, кўчада қўймаса!..»

Муборакхоним Марғубани илгари кўрмаган, лекин эшитган эди, кайфи учиб кетди, миждозлар ва хизматчилардан хижолат бўлиб, дарров уни кўчага олиб чиқди, хилват дарвозахонага олиб кирди; Марғуба Муҳайё тўғрисида ақлга сиғмайдиган, оғизга олиб бўлмайдиган гапларни гапираётган бўлса ҳам, қарши сўз айтса шовқин солиб одам тўплашидан кўрқиб оғирлик қилди, тезроқ жўнатиш пайидан бўлди; лекин номусларга ўлди, уйга бориб Муҳайёнинг терисига сомон тикиш учун ишининг тамом бўлишини кутди.

Марғуба Муборакхонимни «лойдай қилиб» хордиғи чиққандан кейин «Энди қизини тергаса ҳам тергайди, тергамаса ҳам тергайди», деб хотиржам бўлди-ю, бу ҳақда Анварга индамай қўя қолди.

Шу кун ичиги кечки овқатдан кейин кўча эшиги тақиллади. Анвар чиқди. Эшик олдида сочлари тўзиган, кўйлак ёқаси йиртилган ўша қиз қонқон йиғлаб турар, нуқул: «Бу қандоқ гап! Бу қандоқ бедодлик!» дер, бошқа сўз айтгани ўп-касини сира босолмас эди. Анвар не машаққат

билан уни сал юпатиб гап сўради. Қиз онасига Марғуба айтган гапларни, илон пўст ташлайдиган тухматларни айтиб берди ва «Ҳозир аммангиз билан бўлганимча бўламан», деб ичкарига интилди. Унинг аҳволини кўриб Анвар ҳам йиғлагудай бўлди, лекин йўлини тўсди, бу гапларнинг тагига етишни ваъда қилиб, автобусга элтиб қўйди.

Анвар қайтиб келганда аммаси асабий кайфиятда титроқ нафас чиқариб чой пуфлар эди.

– Ҳа, мунча ҳаялладинг, ким экан? – деди.

Ғазаб вужудини тиш оғриғидай қақшатаётган Анвар бирон дағал гап айтиб қўймаслик учун дарров жавоб бермади, бориб радионинг қулоғини бурар экан, тўнғиллади:

– Ўша ўзингиз билган қиз...– деди.

Марғуба зағчадай шақиллади:

– Шунақами, жувон ўлгур сенга қизман дейдими?

Анвар бақириб берди:

– Менга ҳеч нарса дегани йўқ! – ўзининг товуши ўзига эриш туйилиб бироз тушди. – Мен уни икки марта кўрдим, холос... Отини ҳам билмайман!... Лекин бекор борибсиз, амма! Шунақа гумонингиз бор экан, аввал ўзимдан сўрасангиз бўлмасмиди?

Марғуба келиб унинг ёнига ўтирди ва гувиллаётган радиони ўчирди.

– Мен сендан ҳеч нарса сўрамайман, ҳаммасини ота-онангдан сўраб колганман! Ота-онанг сени менга топшириб кетган. «Отасидан ҳовли-ю машинадан бошқа яна нималар қолди экан?» деб атрофингда хид бўлиб юрган битта шу мегажин эмасдир! Аҳмоқ бўлма! Мен сенга бўладиган савдони айтиб қўя қолай! Сенинг пешанангга

Муаттар ёзилган. Муаттарнинг пешанасига сен ёзилгансан!

– Анвар хайрон бўлди.

– Қанақа Муаттар?

– Муаттар битта. – Жавлон поччангнинг ўғай қизи! Отанг ётиб қолмаганда аллақачон фотиҳа қилар эдик, балки тўйларинг ҳам бўлар эди!

Анвар қизариб кетди.

– Бўлмаган гапни қўйсангизчи!

– Отангнинг васияти бўлмаган гапу бир мегажинни таксиларда олиб юришинг, у мегажин куппа-кундуз кунни эшигимизни тақиллатиб келиши бўладиган гапми? Муҳайё қанақа нарса эканини биласанми ўзинг?

Марғуба Анварнинг иккала билагини маҳкам ушлаб ўтириб, Муҳайё тўғрисидаги миш-мишларга ўзидан бир талай қўшиб гапириб берди, шундай гапларни айтдики, Анвар бу гапларни эшитгани юзи чидамай ўз бўлмасига кириб кетди. Марғуба ваҳимага тушди: «Муҳайё ўлгур бунинг бошини айлантириб қўйганга ўхшайди-ку», деб унинг кетидан кирди, ўрнини тузатиб берган бўлди, лекин чиқиб кетишга шошилмади; Анвар Муҳайё тўғрисидаги гапга қулоқ солмаётганини кўриб, Муаттардан сўз очди. Анвар Муаттарнинг интернатда ўқиганини, кейин чет тиллар институтига кетганини билар, лекин кўрганида ҳеч қачон эътибор қилмаган эди. Марғубанинг айтишича, Муаттар ҳинд бўлимида ўқир, имтиҳонларини «аъло»га топшириб, амалий машғулот учун бир неча қиз билан Ҳиндистонга кетаётган экан. Марғуба «Муаттарга хат ёз» демоқчи бўлиб гапни қўп айлантирди, унинг сўнгги хатини, хатга қўшиб суратини келтириб берди. Анвар

уни имтиҳонларини «аъло»га топширгани билан табриклаб, Ҳиндистон сафарига оқ йўл тилаб хат ёзадиган бўлди-ю, аммасининг шақиллашидан қулоғи ором олди. Марғуба хат билан суратни қўйиб чиқиб кетди.

Анвар суратни қўлига олди. Марғубанинг мақтовларидан кейинми ё ўзи илгари дурустрок эътибор қилмагани учунми, Муаттар кўзига хунукрок кўринди. Унинг кўз олдига Муҳайё келди. Муҳайёнинг олдида эса Муаттар анча хунук, суратда чўчиган каламушдай писиб, бакрайиб турар эди. Анвар шу дамгача Муҳайёга дурустрок эътибор қилмаган экан, Муҳайё ҳозир, аммаси бошига шунча тош-тупроқ ёғдиргандан кейин ҳам ерга топталган олтиндай ярқираб турар эди. Унинг кўз олдига дадаси дафн қилинган куни Муҳайёнинг йиғидан шишиб кетган ковоқлари, боя эшик олдида йиғлаб тургани келди, қулоғига ўша куни «Мард бўлинг, Анваржон», дегани, такси кутишганда, етимликка кўникиш, одамнинг тафтини одам кўтариши, ўртоқлик ва дўстлик ҳақида айтган гаплари эшитилиб кетди.

Анвар ўтириб, Муаттарга хат ёзди, табриклади, оқ йўл тилади ва хатнинг охирида: «Аммам менга бир хил гапларни гапирдилар, шундан хабарингиз борми?» деди: конвертни ёпиштирганидан кейин кўнгли тўлмади-ю, бир парча қоғозга «Мен ҳали ёшман-ку», деб ёзди-да, буклаб-буклаб конвертнинг чеккасидан тикиб юборди.

Уч кунга қолмай Муаттардан шамол-тўполон кўтариб, узундан-узоқ хат келди. Муаттар хийла бетга чопар қиз экан, хатда Марғубани тупроққа қориб ташлабди, «Мен эрга тегадиган бўлсам, даллолнинг кераги йўқ» дебди. Марғуба ўзини

ерга кўтариб урди, юзини юлди, буни «панда-вақи Анварнинг эти билан териси орасига кириб олган» Муҳайёдан кўрди.

Эртасига Анварни институт комсомол комитетининг секретари Раҳимжон чақиртирди ва кеча аммаси «Муҳайёнинг дастидан дод» деб келганини айтди. Марғуба қайси куни кечаси Муҳайё тўғрисида Анварга нималар деган бўлса ортиғи билан Раҳимжонга тўкиб солибди ва Анварни «Муҳайё балосидан» қутқариб беришини комсомол комитетидан талаб қилибди.

Раҳимжон Муҳайё ва унинг отасини яхши билар, Муҳайёнинг эри билан ажрашгани ва бунинг сабабидан хабардор экан, Марғуба қалаштириб ташлаган гаплар бошдан-оёқ бўхтон эканини айтиб, таассуф билдирди. Анвар бўлган воқеани тўлиқ айтиб берди. Раҳимжон Анварнинг кимга уйланиши тўғрисида отаси васият қилганига мутлақо ишонмади. «У киши бунақа одам эмас эдилар», деди, Марғубанинг жағини тийиш ҳақида чоралар кўриш нияти борлигини айтди.

Анвар бу тухматлардан худди ўзи қутулгандай хурсандлигидан ер-у кўкка сиғмади, секретарнинг сўзларини айтиб Муҳайёдан суюнчи олгани шошилди; манзилини олиб югурганича кетди ва ховлиққанича эшикни тарақлатиб очди-ю ховлининг ўртасига бориб қолганини ўзи ҳам билмай қолди. Муҳайёнинг онаси Муборакхоним тандирнинг олдида бориб-келиб нон ёпаётган экан, Анварни кўриб хайрон бўлиб қолди. Анвар ёш боладай қувониб: «Мен... мен Анварман! Комсомол комитетининг секретари».

Муборакхоним ҳарчанд ховуридан тушган бўлса ҳам, Анварни кўриб яна ловиллаб кетди-да,

қўлидаги учи тутаб турган қоғозни баланд кўтариб: «Ху амманг бошингни есин!» деб бир қувлади. Анвар кирган эшигини тополмай, ошқовок палаги босиб ётган девордан ошиб кетди.

ЕТИМ

Тиббиёт фанлари кандидати Мурод Али саккиз ойдан бери ўлим тўшагида «ана кетди, мана кетди» бўлиб ётар, шаҳарнинг манаман деган тиб арбоблари унинг чиқай-чиқай деб турган жонини минг чора ва тадбир билан ҳалқумида зўрға тутиб туришар эди.

Бемор чўккан кўзларини хиёл очиб, кечки шафакдан қизарган дераза пардасига қаради, унинг ёлқинида қора кўланкадай бўлиб турган синглиси Марғубани кўриб, заиф, жуда ҳам заиф товуш чиқарди. Марғуба югуриб келди, энгашиб кулоғини унинг оғзига тутди. Мурод Али бояги заиф товушга бор қувватини сарф қилган бўлса керак, кўзларини юмди, бир неча дақиқа куч йиққанидан кейин шу гапни неча бўлиб айтди:

– Одам кўп келаётганга ўхшайди, тугаб бораётибманми?...

Марғуба бемор кутганидек «Йўқ, ундок эмас, аксинча, фалон-фалон аломатлар тузалиб бораётганингни кўрсатади», дейиш ўрнига йиғлаб юборди. Мурод Али кўзларини каттароқ очди, боягидан кўра бардамроқ, лекин йиғламсираган товуш билан деди:

– Марғуба, менга ҳалитдан аза очма, кўз ёши мен ўлгандан кейин ҳам керак бўлади.

Ётоқнинг қоронғи бурчагидаги диванда ўтирган Анвар аммасига зарда қилиб ирғиб ўрнидан

турди, товуш чиқармай куйиниб йиғлади-ю, оёқ учида залга отилди. Унинг ғам-койишдан заиф бўлиб қолган вужуди титрар, энди сабза урган сокол-мўйлови оппоқ юзида қурумга ўхшаб кўринар эди. Хаял ўтмай Марғуба ётоқдан чиқиб, залнинг чироғини ёқди ва дераза остидан одам юргизмасликни тайинлаш учун қариндошлар, ёр-дўстлар, Анварнинг ўртоқлари – талабалар ўтирган меҳмонхонага томон кетаётган эди, Анвар унинг билегидан силтаб тўхтатди ва ғижиниб шивирлади.

– Амма, фаросат деган нарса борми, дадамнинг олдида мунча йиғлайсиз!

Анвар ҳеч қачон бунақа муомала қилмагани, бу тахлитда гапирмагани учун Марғуба бирпас ҳанг-манг бўлиб қолди-ю, эсини ўнглаб олганидан кейин яна йиғлади.

– Дадангга мендан бошқа куядиган одам йўқ!

– Ёлғон! Кечагина бировга «Байрам ичи ўлиб қолса, ўлигини қандай сақлайман?» деганингизни ўз қулоғим билан эшитдим-ку! Куйган одамнинг кўнглига шунақа гап келадими? Куйган одамнинг шунақа дегани тили борадими?!

Марғуба куйиниб нимадир демоқчи бўлган эди, Анвар бурилиб, даҳлизга, ундан ҳовлига чиқиб кетди.

Ҳовлига шом қоронғиси тушган, гулзор атрофида бир неча эркак-аёл битта-битта қадам ташлаб жимгина кезар эди, эшик очилганда бир қараб кўйишди-ю, Анварга ҳеч ким эътибор қилмади. Анвар бориб, чинор остидаги сўрига ўтирди, ич-ичидан хуруж қилиб келаётган йиғини жонининг борича босишга ҳаракат қилди. Йиғи унинг томоғида пихиллаган товушга, кўзидан

тиркираб чиққан ёшга айланди. Унинг назарида дадасининг ҳаёти бир вақтлар селдай шовиллаб оқар эди, саккиз ойдирки, бу оқим борган саяин сусайиб, жилдираб қолди, бу кунларда эса тобора сийраклашаётган томчига айланди. Ким билади, охириги томчи қачон «тик» этиб томади-ю... Анварнинг юраги жиг этиб кетди. Наҳот! Наҳот қуёш сўниб ҳаёт унинг учун зулматга айланса! Дадаси порлаб ҳаёт йўлини аввалидан охиригача ёритиб турганда, тентираб қадам босар эди-ю, ҳаёт зулматга айланганда, ҳоли не кечади? Бу зулматда унга ким қўл чўзади? Анварнинг кўз олдига аммасидан бошқа ҳеч ким келмади. Қавм-қариндошлар, ёр-дўстлар келади, кўнгил сўрайди, ачинади, йиғлайди, лекин эртами-кечми уйига кетади. Қоладиган, елиб-югурадиган, ҳақиқатан бирдан-бир куядиган одам шу аммаси-ку! Анвар аммасига қаттиқ текканига пушаймон бўлди ва унинг бефаросатлигига ҳам ваз топди: оилавий ҳаёти чаён бўлиб ҳамма асабини бирма-бир чаққан аёлда, бунинг нимасидан ўпкалайди киши!

Эшик устидаги ёруғ чироқ ёнди. Унинг атрофида каттакон бир парвона айланиб қолди. Ҳаял ўтмай Марғубанинг эри Жавлон тепакал, кип-қизил бошини ешикдан чиқариб, Анварни имлади. Анвар югуриб борди, вино ва чирик тамаки ҳиди анқиб турган Жавлоннинг ёнидан ўтиб залга, ундан ётоққа кирди. Доктор дадасининг билак томирига укол қилмоқда, икки ҳамширанинг бири диванда бир қўлига таяниб, бошини қуйи солиб ўтирган аммасига дори искатмоқда эди. Доктор чиқиб кетгандан кейин Мурод Али ҳолсиз кўз ишораси билан Анварни чақирди ва эшитилар-

эшитилмас: «Аммангга қара», деди. Анвар бориб, аммасининг ёнига ўтирди-да, ҳол сўради. Бу, аввало, дадасининг хоҳиши бўлса, ундан кейин, бояги қилган дағаллиги учун узр сўрагани эди.

Қариндошлардан кетадигани кетди, қоладигани қолди. Тун осойишта ўтди. Бемор фақат икки марта уйғонибди, ўшанда ҳам заиф товуш чиқарибди-ю, Марғубанинг сўроғига жавоб бермай, яна уйқуга кетибди. Эрталаб яна қариндошлар, ёр-ошнолар келишди. Бемор кеч уйғонди. Унинг юзига хиёл қизиллик югурган, кўзлари катта, лекин сокин эди. Марғуба бунини, хайриятлик аломатини, деб қариндошлардан суюнчи олди. Қариндошлар кириб, беморни кўрмоқчи бўлишди, лекин доктор фақат уч кишига рухсат берди. Кириб чиққан қариндошлардан букри бир кампир кўзига ёш олиб: «Бечора чехра очаётибди», деди. Пастлатилган чироқ узок липиллаганидан кейин буткул сўниш олдида бир лопиллаб ёғду сочгани сингари, тугаб қолган касал ҳам абадий кўз юмиш олдида шунақа қувват пайдо қилиб чехра очар экан.

Ҳақиқатан, кечга томон Мурод Алининг аҳволи оғирлашди, кечаси синглисини чакириб: «Дармоним борида айтадиган гапимни айтиб қўяй», дебди.

Марғуба бу гапни эри Жавлонга айтди. Иккови кенгашиб, васиятнома ёздиргани нотариусдан одам чакирадиган бўлди.

Эртасига эрталаб Жавлон бориб нотариусдан эски папка кўтарган жиккаккина бир чолни бошлаб келди. Марғуба уни беморнинг олдида олиб кирди ва эшикни қулфлаб олди.

Мурод Али васиятномага қўл қўйганидан кейин ҳолдан кетганича қайтиб ўзига келмади — сахарга яқин оламдан ўтди.

Анвар карахт бўлиб қолди. Унинг назарида дадаси жон берган дақиқада алланима, фавқуллодда бир нарса, даҳшат рўй бериши керак эди, бироқ ҳеч нарса бўлмади, лекин нимага кўзи тушса, назарига ёт-бегона кўринар, қаерга бош тикса, ҳамма ёқ – уйлар, ҳовли еб қўяётгандай бўлар эди.

Анвар билан ҳеч кимнинг иши бўлмай қолди. У вақт ўтганини, қаерда тургани ё ўтирганини, нима қилгани ё нима қилаётганини идрок этмас, қулоғига сидирға ғовур, аҳёнда Марғубанинг чинқириги, мотам куйи, яна ғовур, йиғи эшитилар, кўзига бирдай чинор издиҳом кўринар эди.

Қаердадир ғовур-йиғи тўсатдан босилди. Марғубанинг дод-фарёди эшитилди. Кимдир: «Даданг билан видолаш», деди. Анварнинг кўзига тобутда ётган дадаси кўринди, энгашмоқчи бўлган эди, кўзи тиниб, боши айланди-ю, тобутнинг устига йиқилиб тушди. Ғовур, йиғи-сиғи кўтарилди. Унинг ён-верида тиб ходимлари, ўртоқлари туришган эди, дарров четга олиб чиқиб, баланд қабр тошининг соясига ўтирғизишди; бири дори искатиб елпиди, кимдир галстугини ечиб, ёқасини очиб юборди. Анвар бироздан кейин кўзини очди, бошини кўтарди. Унинг қаршисида терга пишиб кетган Жавлон қип-қизил тепакал бошини рўмолчаси билан тез-тез артиб елпинар, ёнида чўнқайиб ўтирган ўрта ёшли бир хотин стаканда сув узатиб турар эди.

– Ич, жигарим, ич! – деди хотин ва стаканни унинг кўлига бериб, пешанасини силади.

Хотиннинг тепасида турган, қоп-қора, сочи ва мўйлови оппоқ, барваста киши энгашиб, Анварнинг елкасига қокди.

— Мард бўл, ўғлим, мард бўл!

Анвар сувни олиб, икки-уч ҳўплади. Кимдир унинг елкаси оша шишадан сув қўйиб, стаканни тўлдирди. Анвар орқасига қараб, бир қўлида галстук, бир қўлида шиша тутиб турган нозик-кина қизни кўрди. Унинг қовоқлари йиғидан шишган, қизарган эди.

— Мард бўлинг, Анваржон,— деди қиз ҳам, пича туриб илова қилди: — Дадангиз дунёга келиб, нуқул одам орттирган эканлар, қаранг, бутун шаҳар, ёш-у қари...

Бу сўзлар Анварнинг ҳувиллаб қолган қоп-қоронғи қалбига гўё учқун сочиб кирди, унинг кўнглинигина эмас, бутун оламни ёритди.

Унинг кўзи сийраклаб қолган одамлар орасидан кўриниб турган қабрга, қабрни кўмиб одам бўйи кўтарилган гулчамбарларга тушди. Шу чок Жавлон уни қўлидан тортиб турғизди ва қўлтиқлаганича машинага томон олиб кетди. Ўртоқлари уни машинагача кузатишди. Машина қўзғалганда, бояги қиз деразадан галстугини узатиб яна бир марта: «Мард бўлинг, Анваржон!» деди.

Анвар бояги хотин билан қора киши, бу нозик қиз кимлар эканини билолмай кетаверди. Сўрашнинг мавриди эмас эди.

Кунлар ўтди.

Анвар дадасининг қирки ўтгандан кейин бир куни бу йил курсда қолганини расмийлаштириш учун факултетига борди. Қайтишда магазиндан оғир қоғоз халта кўтариб чиққан ўша қизни кўриб қолди. Қиз кўчанинг нарёғида турган таксига қараб жадаллади. Анвар югуриб бориб оғир юкни унинг қўлидан олди. Булар яқинлашай

деганда бошқа бир одам олғирлик қилиб ўзини эшикка урди-да, машина жўнаб қолди. Бошқа машина кутиш керак бўлди. Қиз Анвардан ҳол-аҳвол сўради, ўқиш нима бўлганига қизикди, сўнгра дадасидан гап очди.

— Бу кўхна шаҳар кўчалари бино бўлгандан бери бунақа маросимни кўрмагандир, — деди ва чуқур хўрсинди. — Ҳа... у кишини ким танимас эди! Улуғ шифокор эдилар, ҳамма улуғ шифокорлар сингари ўзлари шу кунларигача минг-минг ҳаёт чирогини ёкдилар! Мени ҳам нақд ўлим чангалидан юлиб олган эдилар. Дунёда шифокорлардан ҳам инсонроқ инсон бормикин!

Қиз лаблари пирпираб, қошлари бесаранжом бўлди.

— Қаттиқ бетоб бўлганмидингиз? — деди Анвар.

— Йўқ, — деди қиз чинчалоғи билан кўзларининг четини артиб, — ўлим бирдан чанг солган эди...

Гапдан гап чиқиб маълум бўлишича, ўша куни Анварга сув берган хотин бу қизнинг онаси Муборакхоним, «мард бўл», деган қора киши унинг отаси Ҳакимжон экан.

Анвар яқинлашиб келаётган таксига қўл кўтарди, машинанинг эшигини очиб юкни қўйди, четланиб кизга йўл берди. Қиз қуюқ хайрлашиб жўнади. Анвар унинг кетидан қараб қолди.

Анвар боя қизнинг кетидан югурганида юкини кўтариш баҳонаси билан отини сўрамоқчи бўлган эди, гап билан бўлиб, сўраш эсидан чиқиб қолди.

Буларнинг такси олганини кимдир кўрган экан, бу хабар шу куниёқ кулоқма-кулоқ, Марғубага етиб борди: «Анвар Ҳакимжоннинг қизи Мухайёни таксиларда олиб юрибди...»

Бу гапни Жавлон ҳам тасдиқлади, дамбик қорнини силкитиб кулди-да, «У киз қабристон-да ҳам Анварга кўп меҳрибончиликлар қилди, унинг кетидан эргашиб машинагача келди», деди. Марғуба аламидан инграб юборди.

МУНДАРИЖА

Анор	3
Дахшат.....	10
Ўғри	20
Жонфигон	24
Пора	30
Бошсиз одам.....	31
Туйда аза	35
Минг бир жон.....	42
Каравот	51
Йиллар.....	57
Майиз емаган хотин.....	63
Думли одамлар.....	72
Муҳайё.....	84
Васий	96
Етим	103

Адабий-бадиий нашр

АБДУЛЛА КАҲҲОР

ДАҲШАТ

Ҳикоялар

Мухаррир

Фазилат МУҲАММАДИЕВА

Бадиий муҳаррир

Суннат МУСАМЕДОВ

Саҳифаловчи

Ҳусанбой ЭРҒАШЕВ

Техник муҳаррир

Шерзод КУШАКОВ

Лицензия рақами: АІ № 182. 08.12.2010 да берилган.

Босишга 03.04.2018 й.да рухсат этилди.

Бичими 84x108 1 32.

Босма табағи 3,5. Шартли босма табағи 5,88.

Гарнитура «Peterburg». Офсет қоғози.

Адади 5 000 нусха. Буюртма №

Баҳоси келишилган нарҳда.

«Yoshlar nigohi» хусусий корхонасида тайёрланди.

Нашриёт манзили:

Тошкент, Ўқчи кўчаси, 109-уй.

«ADAD PLYUS» МЧЖ да босмахонасида чоп этилди.

Манзил: 100097, Тошкент, Бунёдкор кўчаси, 28-уй.

Телефонлар: +99890 934 36 76; +99899 473 93 08.